

**ANALISIS STRUKTURAL-SEMIOTIK
WONTEN ING NOVEL *KUMANDANGING DWIKORA*
ANGGITANIPUN ANY ASMARA**

SKRIPSI

Dipunajengaken dhateng Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
minangka Jejangkeping Pandadaran
Anggayuh Gelar
Sarjana Pendidikan

Kasusun dening
Leni Tri Yulianingsih
NIM 10205244016

**JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA
JUNI 2014**

PASARUJUKAN

Skripsi kanthi irah-irahan “Analisis Struktural-Semiotik Wonten Ing Novel

Kumandanging DWIKORA Anggitanipun Any Asmara” menika saged

dipunujekaken awit sampun pikantuk palilah dening *pembimbing*.

Yogyakarta, 30 April 2014
Pembimbing I

Sri Harti Widyastuti, M.Hum
NIP. 19621008 198803 2

PANGESAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan “Analisis Struktural-Semiotik Wonten Ing Novel
Kumandanging DWIKORA Anggitanipun Any Asmara” menika sampun
dipunandharaken wonten ing pendadaran sangajenging *Dewan Penguji*
tanggal 23 Mei 2014 saha dipuntetepaken lulus.

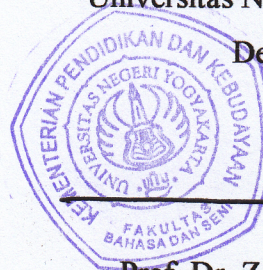
Asma	Jabatan	Tapak Asma	Tanggal
Drs. Afendy Widayat, M.Phil.	Ketua Penguji		03-06-2014
Avi Meilawati, S.Pd.MA	Sekretaris Penguji		04-06-2014
Dr. Suwardi, M.Hum	Penguji I		02-06-2014
Sri Harti Widyastuti, M.Hum	Penguji II		03-06-2014

Yogyakarta, 4 Juni 2014

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Yogyakarta

Dekan,

Prof. Dr. Zamzani, M. Pd.

NIP 19550505 198011 1 001

WEDHARAN

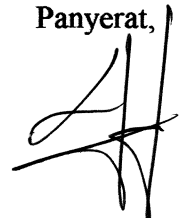
Ingkang tandha tangan wonten ing ngandhap menika, kula:

Nama : Leni Tri Yulianingsih
NIM : 10205244016
Program Studi : Pendidikan Bahasa Jawa
Fakultas : Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta

ngandharaken bilih skripsi menika saking asiling garapanipun kula piyambak. Samangertos kula, skripsi menika boten ngewrat seratan dening tiyang sanes, kajawi perangan-perangan tartamtu ingkang kula pendhet sarana kangge dhasar panyeratan kanthi nggatosaken tata cara saha paugeran panyeratan skripsi. Seratan ing wedharan menika kaserat kanthi saestu. Menawi kasunyatanipun kabukten bilih wedharan menika boten leres, bab menika dados tanggel jawab kula pribadi.

Ngayogyakarta, 30 April 2014

Panyerat,

Leni Tri Yulianingsih

SESANTI

*“Sesungguhnya keadaan-Nya apabila Dia menghendaki sesuatu hanyalah berkata kepada-Nya. Jadilah! Maka terjadilah ia. Maka Mahasuci (Allah) yang ditangan-Nya kekuasaan atas segala sesuatu dan kepada-Nyalah kamu dikembalikan.
(Yaasiin:82-83)*

Sugih tanpa bandha, digdaya tanpa aji, nglurug tanpa bala, menang tanpa
ngasorake. (Anonim)

*Kalau kau ingin berhenti ingat tuk mulai lagi, tetap semangat dan teguhkan hati
disetiap hari sampai nanti.(Letto)*

PISUNGSUNG

Kanthi raos syukur wonten ing ngarsanipun Allah SWT, skripsi menika kula
pisungsungaken dhumateng tiyang sepuh kula Bapak Samidi saha Ibu Sri Hartati
ingkang sampun paring panyengkuyung saha pandonga.

PRAWACANA

Puji sukur konjuk wonten ing ngarsaning Allah SWT ingkang tansah paring rahmat, barokah, saha hidayah dhateng panyerat, satemah skripsi kanthi irah-irahan “Analisis Struktural-Semiotik Wonten Ing Novel *Kumandanging DWIKORA* Anggitanipun Any Asmara”, saged rampung kanthi nir ing sambekala. Skripsi menika kaserat kangge njangkepi salah satunggaling sarat pikantuk *gelar* sarjana pendidikan.

Panyerating skripsi menika saged kalaksanan amargi pikantuk panyengkuyung saking priyantun kanthah. Awit saking menika, panaliti ngaturaken agunging panuwun dhateng priyantun-priyantun ing ngandhap menika.

1. Bapak Prof.Dr. Zamzani, minangka Dekan Fakultas Bahasa dan Seni ingkang sampun paring idin saha kalodhangan wekdal kangge nyerat skripsi menika.
2. Bapak Dr. Suwardi, M. Hum, minangka pangarsa Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah saha *Penasehat Akademik* ingkang sampun paring bimbingan saha pandom salebeting kula sinau wonten ing Prodi Pendidikan Bahasa Jawa.
3. Sri Harti Widyastuti, M.Hum, minangka *pembimbing* ingkang sampun maringi bimbingan saha wewarah kanthi sabar tumrap panyerat.
4. Bapak Ibu Dosen Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring kawruh miwah panjurung mawarni-warni ingkang murakabi tumrap panyerat.
5. Tiyang sepuh kekalih, Mas dodo, Mba Tyas, Mas Aman, Mba Lena saha Catur ingkang sampun paring donga saha panyengkuyung tumrap panyerat.
6. Kanca-kanca PBD kelas G angkatan 2010 (mliginipun Wiji, Dhian, Waliy, saha Nofi) ingkang sampun paring panjurung saha pambiyantunipun.
7. Kanca-kanca kontrakan Dwi, Yuni, Tyas, Yanti saha Fifi ingkang sampun paring panjurung saha pambiyantunipun.

Panyerat rumaos menawi skripsi menika dereng saged kawastanan sae, jangkep, menapa malih sampurna. Awit saking menika, sadaya wawasan menapa dene panyaruwe ingkang tumuju murih langkung sae, jangkep, saha sampurnaning

skripsi menika, tansah katampi kanthi bingahing manah saha atur agunging panuwun. Wasana kanthi raos andhap asor panyerat gadhah pangajap mug-mugi skripsi menika saged murakabi tumrap pamaos saha panyerat.

Ngayogyakarta, 30 April 2014

Panyerat,

A handwritten signature in black ink, consisting of several loops and a vertical line, representing the name Leni Tri Yulianingsih.

Leni Tri Yulianingsih

WOSING ISI

	Kaca
IRAH-IRAHAN	i
PASARUJUKAN	ii
PANGESAHAN	iii
WEDHARAN	iv
SESANTI	v
PISUNGSUN	vi
PRAWACANA	vii
WOSING ISI	ix
<i>DAFTAR BAGAN</i>	xi
<i>DAFTAR TABEL</i>	xii
<i>DAFTAR LAMPIRAN</i>	xiii
SARINING PANALITEN	xiv
 BAB I PURWAKA	 1
A. Dhasaring Panaliten	1
B. Underaning Perkawis	5
C. Watesaning Perkawis	6
D. Wosing Perkawis	6
E. Ancasing Panaliten	7
F. Paedahing Panaliten	7
G. Pangertosan	8
BAB II GEGARAN TEORI	9
A. <i>Novel</i>	9
B. <i>Analisis Struktural Novel</i>	11
1. <i>Tema</i>	13
2. <i>Plot/Alur</i>	15
3. <i>Paraga</i>	18
4. <i>Latar</i>	20
C. Analisis Struktural Semiotik Wonten ing Karya Sastra	21

1. <i>Ikon</i>	23
2. <i>Indeks</i>	24
3. <i>Simbol</i>	24
D. Panaliten ingkang Jumbuh	25
E. Nalaring Pikir	26
BAB III CARA PANALITEN	28
A. Jinising Panaliten	28
B. <i>Data saha Sumbering Data</i>	28
C. Caranipun Ngempalaken <i>Data</i>	29
D. Pirantining Panaliten	30
E. Caranipun Nganalisis <i>Data</i>	31
F. Caranipun Ngesahaken <i>Data</i>	33
BAB IV ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGANIPUN	34
A. Asiling Panaliten	34
B. Pirembagan	50
BAB V PANUTUP	104
A. Dudutan	104
B. <i>Implikasi</i>	107
C. Pamrayogi	107
KAPUSTAKAN	108

DAFTAR GAMBAR

	Kaca
1. Gambar 1 : Tahapan Alur	16
2. Gambar 2 : Bagan <i>Tema Novel Kumandanging DWIKORA</i>	37
3. Gambar 3 : Tahapan Alur Novel <i>Kumandanging DWIKORA</i>	38
4. Gambar 4 : Bagan Gegayutaning unsur-unsur intrinsik	46
5. Gambar 5 : Bagan <i>Tema Novel Kumandanging DWIKORA</i> (pirembagan)	50
6. Gambar 6 : <i>Skema Alur Progresif Novel Kumandanging Dwikora</i>	53
7. Gambar 7 : Tahapan Alur Novel <i>Kumandanging DWIKORA</i> (pirembagan)	54
8. Gambar 8 : Bagan Gegayutaning unsur-unsur intrinsik (pirembagan)	94
9. Gambar 9 : Kadadosan wonten ing Novel	97

DAFTAR TABEL

1. Tabel 1 : <i>Teknik Pelukisan Tokoh</i>	41
2. Tabel 2 : Analisis Jinising Paraga Adhedhasar <i>Segi Peranan</i> Utawi Tingkat Wigatinipun Paraga Saha <i>Fungsi Penampil Tokoh</i>	41
3. Tabel 3 : Analisis Jinising Paraga Adhedhasar Wewatakanipun	42
4. Tabel 4 : Analisis Jinising Paraga Adhedhasar Wewatakan Dimensionalipun	42
5. Tabel 5 : <i>Latar Papan Novel Kumandanging DWIKORA</i>	43
6. Tabel 6 : <i>Latar Wekdal Novel Kumandanging DWIKORA</i>	43
7. Tabel 7 : <i>Latar Sosial Novel Kumandanging DWIKORA</i>	43
8. Tabel 8 : Tandha Ingkang Awujud <i>Ikon</i>	47
9. Tabel 9 : Tandha Ingkang Awujud <i>Indeks</i>	48
10. Tabel 10 : Tandha Ingkang Awujud <i>Simbol</i>	49

DAFTAR LAMPIRAN

1. Lampiran 1 : Ringkesaning Cariyosa	110
2. Lampiran 2 : Analisis Jinising Paraga Saha Titikaning Kapribadhen (Fisik)	114
3. Lampiran 3 : Analisis Jinising Paraga Saha Titikaning Kapribadhen (Wewatakan)	116
4. Lampiran 4 : Latar Papan Novel <i>Kumandanging DWIKORA</i>	122
5. Lampiran 5 : Latar Wekdal Novel <i>Kumandanging DWIKORA</i>	126
6. Lampiran 6 : Latar Sosial Novel <i>Kumandanging DWIKORA</i>	129
7. Lampiran 7 : Tandha Ingkang Awujud <i>Ikon</i>	131
8. Lampiran 8 : Tandha Ingkang Awujud <i>Indeks</i>	135
9. Lampiran 9 : Tandha Ingkang Awujud <i>Simbol</i>	138
10. Lampiran 10 : Gambar Kadadosan Wonten Ing Cariyos	140

**ANALISIS STRUKTURAL-SEMIOTIK
WONTEN ING NOVEL KUMANDANGING DWIKORA
ANGGITANIPUN ANY ASMARA.**

**Dening Leni Tri Yulianingsih
NIM 10205244016**

SARINING PANALITEN

Panaliten menika gadhah ancas kangge ngandharaken: (1) *unsur-unsur instrinsik* wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara, (2) gegayutan *unsur-unsur instrinsik* (*tema, alur, paraga, saha latar*) wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara (3) tandha-tandha ingkang awujud *ikon, indeks, saha simbol* wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara.

Panaliten menika kalebet panaliten *struktural semiotik*. *Data* wonten ing panaliten inggih menika (1) unsur-unsur intrinsik saha gegayutan antawisipun unsur intrinsik (2) tandha ingkang awujud ikon, indeks saha simbol. Sumber datanipun inggih menika awujud novel abasa Jawi ingkang irah-irahanipun *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara wedalan taun 1996. Caranipun nganalisis *data* ngginakaken *analisis struktural semiotik* cara menika dipunlampahi kanthi cara: ngawontenaken *data, pangirangan /Reduksi data* saha *inferensi*. Panaliten menika ngginakaken *validitas semantis*, salajengipun ngginakaken *reliabilitas intrarater*.

Adhedhasar panaliten menika dipunpangguhaken menawi novel *Kumandanging DWIKORA* gadhah *alur* campuran kanthi gangsal tahapan cariyos inggih menika *tahap situation, tahap generating circumstances, tahap rising action, tahap climax* saha *tahap denuement*. Paraga tama wonten ing novel inggih menika R.Adjeng Widowati, Permadi, Teguh santosa saha Erna Nio. Menawi paraga tambahan inggih menika Pak Menggung, A. Aju Menggung, Pak Ranu, Mas Ngubaeni, Sukasdi, saha kalih serdadu Jepang. Latar cariyos novel inggih menika Solo, Magelang, Temanggung, Semarang, Yogyakarta, Sumatera Tengah rikala jaman penjajahan Belanda dumugi Orde Lama. Pagesangan sosial wonten ing novel inggih menika pangesanganipun masarakat Jawi minangka rakyat Indonesia mliginipun bab status sosial, budaya saha perjuanganipun rikala jaman penjajahan. *Unsur-unsur intrinsik* wonten ing novel menika wonten gegayutanipun ingkang dipuniket kaliyan tema. Tema wonten ing novel inggih menika perjuangan mbela nagari saking penjajahan saha njagi kawutuhanipun sasampunipun mardika. Tandha wonten ing novel awujud *ikon (ikon topologis, ikon diagramatik, ikon metafora), indeks* saha *simbol*.

BAB I PURWAKA

A. Dhasaring Panaliten

Karya sastra inggih menika asiling cipta saha karsa manungsa ingkang dipunandharaken kanthi media basa. Jinisipun karya sastra inggih menika wonten *prosa, puisi, saha drama*. Karya sastra ingkang awujud prosa menika, wonten ingkang kagolong *fiksi saha non fiksi*. Karya sastra *fiksi* inggih menika karya sastra ingkang gadhah ancas minangka sarana panglipur kangge pamos. Salah satunggaling karya sastra awujud prosa *fiksi* inggih menika awujud *novel*. *Novel* inggih menika karya sastra *fiksi* ingkang dipunserat kanthi naratif saha wonten ugi pacelathon saking paraga-paraganipun. Karya sastra prosa *fiksi* menika, mboten namung dipundamel kanthi *imajinatif* ananging ugi minangka wujud lelampahaning batos panganggit. Lelampahaning batos menika awujud kadadosan utawi perkawis-perkawis ingkang dipunandharaken kanthi seratan. Seratan-seratan menika nggambaraken pagesangan antawisipun masarakat kaliyan setunggal tiyang, kaliyan sesami manungsa saha perkawis wonten ing batosipun manungsa.

Novel menika kasusun saking unsur-unsur pembangun inggih menika *unsur-unsur intrinsik saha ekstrinsik*. *Unsur-unsur intrinsik* novel inggih menika *plot/alur, paraga, latar, tema, sudut pandang, saha gaya bahasa*. Menawi *unsur-unsur ekstrinsik* inggih menika unsur ingkang wonten njawi karya sastra fiksi ingkang *mempengaruhi* kawontenanipun karya menika ananging boten dados peranan wonten ing sajroning karya fiksi menika kadosta sejarah utawi biografi panganggit, kahanan ingkang saweg kalampahan, saha nilai-nilai wonten ing

cariyos. Wonten ing panaliten menika namung dipuanalisis *unsur-unsur intrinsik* ingkang awujud *plot/alur*, paraga, *latar*, saha *tema*. Panaliten menika nganalisis Novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara wedalan taun 1966 dening Kedaulatan Rakyat, Yogyakarta.

Novel menika nyariosaken babagan perjuangan mbela nagari saking penjajahan saha njagi kawutuhanipun sasampunipun mardika. Novel menika dipunwiwiti dening dukanipun Pak Menggung amargi putrinipun, R.Adjeng Widowati boten kersa jejodhohan kaliyan Bendara R.M. Trenggono. R.Adjeng Widowati sampun tresna kaliyan Permadi, ananging katresnan menika mboten dipunsarujuki kaliyan Pak Menggung amargi status sosialipun Permadi. Kahanan menika andadosaken Widowati jengkar saking griyanipun ingkang salajengipun bebrayan kaliyan Permadi.

Sasampunipun dipunjajah kaliyan Belanda, Indonesia gantos dipunjajah kaliyan Jepang. Indonesia ngalami penjajahan ingkang linuwih sengsara, kathah tiyang ingkang diperes, dipepes saha ditindes. Kasengsaran tuwuh wonten ing pundi-pundi. Tanggal 17 Agustus 1945 minangka dinten Proklamasi Nagari Indonesia ingkang dipunpimpin dening Bung Karno saha Bung Hatta. Sasampunipun Proklamasi Permadi ndherek dhadhos *pejuang* kangge numpes penjajah Jepang ingkang taksih kuwasa Indonesia sanajan sampun mardika. Wonten ing cariyos, Permadi seda nalika nyerbu Markas Jepang, Kido Butai. *Perjuangan* Permadi lajeng dipunterasaken kaliyan putranipun inggih menika Teguh Santosa. Teguh santosa minangka tentara ingkang sampun kathah ndherek mbela nagari saha njagi *kedaulatannipun*. Teguh Santosa ndherek numpes PRRI,

dherek ugi pembebasan Irian Barat saha sukarelawan aksi pengganyangan negari boneka “Malaysia”. Wonten ing cariyos pagesanganipun Teguh Santosa kangge mbela Indonesia kaselip cariyos katresanipun kaliyan Erna Nio ingkang saklajengipun dumados garwanipun.

Adhedhasar andharan wonten ing nginggil, panaliti mundhut novel *Kumandanging DWIKORA* minangka objek panaliten ingkang lajeng dipunanalisis kanthi struktural-semiotik. *Analisis Struktural* inggih menika nganalisis unsur-unsur intrinsik (*tema, plot/alur, paraga, saha latar*) karya sastra kanthi *otonom* utawi madeg piyambak. Teeuw (1983:61) ngandharaken bilih analisis struktur menika kagolong bab ingkang utami kangge panaliti sastra menawi badhe nindakaken panaliten wonten ing karya sastra. *Unsur-unsur intrinsik* menika dipunanalisis kanthi piyambak-piyambak lajeng dipungayutaken antawisipun *unsur-unsur intrinsik* menika.

Novel menika gadhah *unsur-unsur intrinsik* ingkang kompleks saha kapribadhen paraga ingkang kiyat. Menawi dipunanalisis salah satunggaling unsur – unsur intrinsikipun, kanthi boten langsung unsur-unsur sanesipun badhe ndherek kagayut. Cariyos menika gadhah *tema perjuangan, tema* menika saged dados titikanipun tumindakipun paraga. Saking tumindakipun paraga menika saged dipuntingali wewatakan saha latar kadadosan perkawis ingkang dipuntumindaki paraga. Saged dipuntingali saking pethikan data:

“Nanging sadurunge deweke gugur, wis bisa nguntjalake granat disik, nganti markas Kido Butai dadi kobong. Bubar kaja ngono Permadi bandjur kena sasaran mitraliur. Dadane tatu arang krandjang. Gugur pinda kusuma.” (Any Asmara, 1966 kaca 34)

Saking pethikan data wonten ing nginggil saged dipuntingali tumindak ingkang dipunlampahi paraga Permadi saged dados titikan menawi paraga menika gadhah sifat juang kangge mbela nagari. Saking tumindak menika ugi saged dipuntingali latar perkawis inggih menika wonten Markas Jepang Kido Butai wonten ing Kota Baru. Saking tumindak, wewatakan, saha latar menika jumbuh menawi temanipun bab perjuangan.

Sasanesipun *Analisis Struktural* wonten ing panaliten menika ugi dipunginakaken *Analisis Semiotik* inggih menika kawruh babagan tandha-tandha. Pradopo (2010:118) ngandharaken menawi boten nggatosaken *sistem* tandha, makna saha *kovenssi* tandha, struktur karya sastra boten saged dipunmangertosi maknanipun kanthi *optimal*. Wonten ing karya sastra sistem tandha utawi lambang menika dipunsebut basa. Basa minangka medium karya sastra ingkang sampun kagolong sistem tandha utawi semiotik ingkang gadhah teges.

Panaliten menika ngginakaken teori pierce amargi jumbuh kaliyan ancasipun panaliti ingkang badhe ngandharaken wujudipun tandha wonten ing novel menika. Kanthi ngginakaken teori pierce menika saged ngandharaken makna ingkang *tersirat* menapa *tersurat* saengga makna menika saged langkung cetha. Miturut pierce adhedhasar objekipun tandha menika dipunperang dhadhos tiga inggih menika *ikon*, *indeks* saha *simbol*. Wonten ing novel menika kathah tandha-tandha ingkang awujud indeks, simbol saha ikon. Tandha-tandha menika kedah dipunanalisis kanthi semiotik saengga saged mangertos makna tandha-tandha menika kanthi sae.

“Stanplat bis kang dumunung ana ngarep pasar Djohar uga saja katon mundak redjane..... Alun-alun gede kuta Semarang wis ora rupa alun-alun

maneh..... Ing kampung Batik katon ana omah gebjog sidji kang tjete biru, omah mau senadjan omah lawas, nanging kegawa sing ngenggoni mau wong resikan lan bisa ngatur ing sakabehane, mula katon resik tur peni.....”(kaca 35-36)

Pethikan data wonten ing nginggil kagolong ikon topologis. *Ikon topologis* inggih menika gegayutan ingkang adhedhasar wujud ingkang sami. *Ikon topologis* menika wonten gegayutanipun kaliyah papan utawi wilayah ingkang maknanipun *spasialitas*.

Panaliten menika nganalisis Novel “*Kumandanging DWIKORA*” anggitanipun Any Asmara ngginakaken analisis Struktural-Semiotik supados makna ingkang kaandhut saged dipunmangertosi. *Analisis Struktural* kangge nganalisis gegayutan antawisipun *unsur-unsur instrinsik* menawi *analisis semiotik* kangge nganalisis tandha ingkang wonten ing unsur-unsur intrinsik menika. *Analisi semiotik* menika boten saged dipunpisahake kaliyan *analisis struktural* kadosta ingkang dipunandharaken dening Junus (1981:17) menawi *Semiotik* menika minangka terusanipun *Struktural*.

B. Underaning Perkawis

Miturut dhasaring panaliten ingkang sampun dipunandharaken wonten ing nginggil menika, saged dipunpendhet underaning perkawis kangge panaliten menika. Undheraning perkawis panaliten kados ing ngandhap menika :

1. *unsur-unsur instrinsik* wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara.
2. gegayutanipun *tema* kaliyan *alur*, paraga, saha *latar* wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara.

3. Tandha-tandha ingkang awujud *ikon, indeks* saha *simbol* wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara.
4. makna tandha semiotik ingkang awujud *ikon, indeks* saha *simbol* wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara.
5. dhasaring panganggit ndherek ugi mempengaruhi unsur-unsur intrinsik wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara.
6. kahanan sosial masyarakat Indonesia rikala menika wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara.

C. Watesaning Perkawis

Underaning perkawis wonten ing nginggil, perkawisipun taksih wiyar. Awit saking menika, perkawis-perkawis kasebat dipunwatesi mligi perkawis ingkang dipuntliti kemawon. Watesaning panaliten kados ing ngandhap menika:

1. *unsur-unsur instrinsik* saha gegayutanipun wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara.
2. tandha-tandha ingkang awujud *ikon, indeks*, saha *simbol* wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara.

D. Wosing Perkawis

Andhedhasaring watesan perkawis wonten ing ngandhap punika, wosing perkawis ing panaliten, inggih punika :

kadospundi

1. kadospundi *unsur-unsur instrinsik* saha gegayutanipun wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara ?

2. kadospundi tandha-tandha ingkang awujud *ikon*, *indeks*, saha *simbol* wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara?

E. Ancasing panaliten

Andhedhasar wosing perkawis wonten ing ngandhap punika, ancasing panaliten inggih punika :

1. kangge ngandharaken *unsur-unsur instrinsik* saha gegayutanipun wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara.
2. kangge ngandharaken tandha-tandha ingkang awujud *ikon*, *indeks*, saha *simbol* wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara.

F. Paedahing Panaliten

Asiling panaliten ngengingi bab *struktural semiotik* menika, dipunkajengaken saged nyaosi paedah *teoritis* saha paedah *praktis*.

1. Paedah *teoritis*:

asiling panaliten menika dipunkajengaken saged suka paedah kangge ngrembakakaken kawruh bab sastra saha panaliten sastra ingkang dipunanalisis kanthi Struktur Semiotik.

2. Paedah *praktis*:

Asiling panaliten menika dipunkajengaken saged paring pambiyantu nambah kawruh babagan sastra mliginipun *struktural semiotik*. Saged ugi kangge mangertosi *unsur-unsur instrinsik* saha tandha ingkang awujud *ikon*, *indeks*, saha *simbol*.

G. Pangertosan

1. Analisis struktural inggih menika analisis babagan *unsur-unsur intrinsik* saha gegayutan antawisipun *usnur-unsur intrinsik* menika.
2. Analisis Semiotik inggih menika analisis babagan tandha-tandha wonten ing karya sastra.
3. Struktrulasime-Semiotik inggih menika panaliten ingkang nggayutaken *unsur-unsur intrinsik* kaliyan tandha-tandha wonten ing karya sastra.
4. Novel “*Kumandanging DWIKORA*” inggih menika novel abasa Jawi anggitanipun Any Asmara ingkang taun 1966 ingkang kawedalaken dening Kedaulatan rakyat, Yogyakarta.

BAB II GEGARAN TEORI

A. *Novel*

Kanthi etimologis tembung *novel* mila bikanipun saking basa Latin *Novellus* ingkang kapendhet ugi saking tembung *novies* ingkang ateges enggal. Dipunwastani enggal amargi *novel* menika wonten sasampunipun jinising sastra sanesipun kadosta *puisi*, *drama*, saha sanes-sanesipun (Tarigan, 1985:164). Miturut Abrams (1971:119) ingkang dipunwastani *novel* wonten ing Basa Inggris, ingkang dipunginakaken ugi wonten ing Indonesia mila bikanipun saking basa Italia *novella* (basa Jermanipun : *novelle*). *Novella* inggih menika “barang enggal ingkang alit” lajeng dipunwastani minangka cariyos cekak ingkang wujudipun andharan utawi *prosa*.

Miturut Luxemburg (lumantar wiyatmi, 2009:28) *novel* inggih menika teks-teks ingkang boten awujud pacelathon ingkang wosingipun minangka *kisah* sejarah, saha urutaning prastawa. Sesarengan kaliyan *kisah* saha urutaning perkawis menika ngawontenaken cariyos. Menawi miturut Moeliono (1995 : 694), *novel* inggih menika karangan *prosa* utawi wujudipun andharan ingkang dhawa ingkang ngandhut reroncening cariyos pagesangan manungsa kanthi wewatakanipun .

Antawisipun *genre karya sastra* inggih menika *puisi*, *prosa*, saha *drama*, genre *prosa* mliginipun *novel* ingkang dipunwastani langkung dominan anggenipun nampilaken *unsur-unsur sosial*. Amargi a) *novel* menika gadhah *unsur-unsur* cariyos ingkang langkung jangkep, gadhah sarana ingkang langkung wiyar, ngandharaken perkawis-perkawis masarakat ingkang langkung wiyar b)

basa novel ngginakaken basa padintenan, basa ingkang dipunginakaken wonten ing masarakat. Amargi mekaten, novel menika minangka genre ingkang langkung *sosiologis* saha *responsif* amargi langkung peka kaliyan *fluktuasi sosiohistoris* (Ratna, 2013: 335-336). Menawi Nurgiyantoro (2012:4) mahyakaken bab *novel*:

Novel sebagai sebuah karya fiksi yang menawarkan sebuah dunia, dunia yang berisi model kehidupan yang diidealkan, dunia imajinatif, yang dibangun melalui berbagai unsur intrinsiknya seperti peristiwa, plot, tokoh (dan penokohan), latar, sudut pandang, dan lain-lain yang kesemuanya tentu saja, juga bersifat imajinatif.

Sarining pamanggih saking Burhan kasebat, *novel* inggih menika *karya fiksi* ingkang nggambaraken pagesangan ingkang dipunkajengaken ingkang sipatipun *imajinatif* kanthi dipunbangun mawi *unsur-unsur intrinsik* kadosta kadadosan, *plot*, *paraga*, *latar*, *sudut pandang*, saha *sanès-sanèsipun*. Dene miturut Stanton (1965:44) bab *novel*:

Instead, it can and usually does present in detail the development of a character, or a large complex social situation, or a relationship involving many characters, or a complicated event covering many years, or a complex relationship among a few characters.

Sarining pamanggih saking Robert kasebut inggih menika bilih *novel* saged damel ngrembakanipun *karakter*, kahanan *sosial* ingkang semrawut, ingkang nggayutaken kathah utawi sekedhikipun wewatakan *paraga*, saha kathahipun kadadosan wonten ing taun kapungkur kanthi langkung *detail*.

Dados *novel* inggih menika karya sastra *prosa fiktif* ingkang nggambaraken pagesangan manungsa ingkang sipatipun imajinatif kanthi *unsur-unsur pembangun* ingkang asring dipunwastani *unsur-unsur intrinsik* saha *unsur-unsur ekstrinsik*. *Novel* ingkang sae inggih menika saged narik, nglipur saha ndadosaken

raos puas sasampunipun tiyang menika maos. *Novel* menika langkung kawentar kaliyan masyarakat amargi daya komunikasi ingkang wiyar.

B. Analisis Struktural Novel

Analisis struktural minangka analisis ingkang dipunutamakaken kaliyan panaliti sastra sakderengipun nindakaken bab sanesipun. Amargi karya sastra minangka dunnya wonten ing sajroning tembung, ingkang gadhah makna intrinsik ingkang namung saged dipunanalisis saking karya menika piyambak (Dresden via Teeuw, 1983:61). Nurgiyantoro (2012:36) ngandharaken menawi *karya sastra* menika gadhah sipat *keotonomian*, pramila analisis babagan *karya sastra* menika mboten kedah dipungayutaken kaliyan bab-bab wonten ing njawi karya menika. Dipuncethakaken malih dening Abraham, pendekatan ingkang *menonjolkan* karya sastra minangka struktur ingkang otonom kaliyan koherensi intern dipunwastani obyektif (Teeuw 1983:60). Karya sastra minangka struktur ingkang otonom (obyektif) inggih menika karya sastra dipunanalisis kanthi intrinsikipun kemawon, mboten dipungayutaken kaliyan sejarahipun saha mboten ugi dipungayutaken kaliyan pepenginan saha niat saking panganggit.

Struktural minangka salah satunggaling pendekatan sastra ingkang nganalisis gegayutan antawisipun unsur pembangun karya sastra menika. Saengga *struktural* menika dipunwastani sami kaliyan pendekatan obyektif (Nurgiyantoro 2012:37). Dipunsengkuyung dening Endraswara (2003:51) menawi panaliten *struktural* menika dipunwastani obyektif amargi namung adhedhasar karya sastra menika piyambak. Panaliten menika ugi naliti gegayutan antawisipun unsur

pembangun. Saengga pendekatan *struktural* menika ningali karya sastra menika minangka *teks mandiri*. Panaliten dipuntindakaken kanthi obyektif inggih menika nganalisis aspek intrinsikipun karya sastra.

Dipunandharaken wonten ing nginggil menawi pendekatan obyektif inggih menika pendekatan ingkang maringi *perhatian penuh* kaliyan karya sastra minangka struktur. Amargi kados mekaten dipunwastani ugi *struktural* (Pradopo 2001:54). Miturut Teeuw (1983:61) analisis struktur inggih menika tahapan wonten ing panaliten sastra ingkang kedah dipuntindakaken supados saged pikantuk asiling pangertosan ingkang optimal. Kadosta wonten ing ilmu basa, kawruh babagan struktur basa menika dados syarat ingkang mutlak kangge panaliten sosiol-linguitik, psikolinguistik, ilmu sejarah, bandingan basa saha sanesipun.

Pradopo (1985:6) ngandharaken salah satunggaling *konsep teori Struktural* inggih menika Struktur wonten ing karya sastra menika *otonom*, ingkang saged dipunpahami dados salah satunggaling *kestauan* ingkang *bulat* kanthi wonten gegayutan antawisipun *unsur-unsur pembangun*. Unsur-Unsur pembangun menika dipunwastani *unsur-unsur intrinsik* saha *ekstrinsik*. Amargi sipatipun *otonom* utawi *obyektif* saengga namung nganalisi unsur-unsur intrinsikipun kemawon. Miturut pamanggihpun Thobroni (2013:16) Unsur-unsur intrinsikipun inggih menika *tema, alur, paraga, latar* saha *sudut pandang*. Stanton (1965:11-36) ugi gadhah pamanggih ingkang sami bilih *unsur-unsur intrinsik* inggih menika *tema, fakta cerita (alur, paraga, saha latar)*, saha sarana sastra (*sudut pandang*).

Saking andharan-andharan wonten ing nginggil, struktural menika sami kaliyan pendekatan obyektif inggih menika ingkang nganalisis karya sastra kanthi otonom mboten wonten gegayutanipun kaliyan underaning sejarah, panganggit saha efeki saking pamaos karya sastra. Struktural menika nganalisis gegayutan antawisipun unsur *pembangun karya sastra*, amargi sipatipun otonom saengga namung unsur-unsur intrinsikipun kemawon. Wonten ing panaliten menika namung badhe nganalisis *unsur-unsur intrinsik* ingkang awujud *tema alur*, paraga, saha *latar*.

1. Tema

Tema inggih menika ide pokok saking cariyos ingkang dipundadosaken sumbering utawi bahan utama cariyos. Miturut pamanggihipun Wiyatmi (2009:49) tema inggih menika inti saking cariyos minangka landasan kangge nemtokake arah ancasipun cariyos. Miturut stanton (1965:19)

a theme illuminates or comments upon some aspect of life, and thus has value outside the story. And again like the meaning of an experience, it gives the story focus, unity, impact, "point" ; its make the beginning seem adequate and the ending seem satisfactory; it is relevan to every event, every detail.

Sarining pamanggihipun satantion menawi *tema* menika andamel cariyos langkung fokus, nyatu, mengkrucut saha berdampak. *Tema* menika kagolong elemen ingkang relevan kaliyan saben perkawis ingkang kadadosan wonten ing cariyos. *Tema* menika dadosaken purwa saha wasananipun cariyos menika pas.

Miturut Esten (wonten ing Utomo, 2002:138) wonten tigang cara menawi badhe nemtokake *tema* wonten ing karya sastra inggih menika (1) ningali perkawis ingkang dipunkatingalaken sanget kaliyan panganggit; (2) kanthi

kuantitatif, perkawis ingkang kathah nyebabaken konflik ingkang konflik menika dadosaken kahanan; (3) dipuntingali wekdal ingkang dipunginakaken dados latar wonten ing cariyos menika. *Tema* cariyos menika ugi saged dipuntemtokake saking irah-irahanipun.

Dados *tema* inggih menika makna ingkang kaandut wonten ing cariyos. Miturut Nurgiyantoro (1998:176-194) *tema* wonten ing karya sastra menika dipunperang dados kalih inggih menika *tema mayor* saha *tema minor*. *Tema mayor* inggih menika *tema pokok* saking cariyos. Baba menika dadosaken mboten gampang kangge nemtokake *tema pokok* cariyos (*makna pokok* cariyos ingkang dumados dhasaring cariyos karya sastra menika). Makna ingkang namung wonten ing perangan-perangan tartamtu cariyos kemawon dipunwastani *tema tambahan* utawi *tema minor*. Kathah menapa sekedhikipun tema minor menika gumantung kaliyan kathah sekedhikipun *tema tambahan* ingkang saged *dipunafsirake* saking cariyos karya sastra.

Wonten ing panaliten menika ngginakaken analisis *struktural* kangge nganalisis *unsur-unsur intrinsik* inggih menika *plot*, *paraga*, *latar* saha *tema*, wonten ing *novel Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara. *Pendekatan intrinsik (objektif)* utawi *pendekatan struktural* dipuntindakaken dening panaliti kangge misahaken karya sastra kaliyan lingkunganipun amargi karya sastra menika otonom (Utomo, 2002:9). Karya sastra dipunwastani otonom amargi

2. *Plot/Alur*

Plot menika minangka unsur fiksi ingkang wigati, mboten sekedik priyantun ingkang gadhah pamanggih bilih *plot* menika unsur ingkang wigati menawi dipunbandingaken unsur fiksi sanesipun (Nurgiyantoro, 2012:110). Miturut pamanggihipun Stanton (1965:14) bab alur inggih menika

In the broadest sense, the plot of a story is its entire sequence of events. We usually limit the term, however, to include only causally, linked event, that is, events that directly cause or result from other events, and cannot be comitted without breaking the line of action.

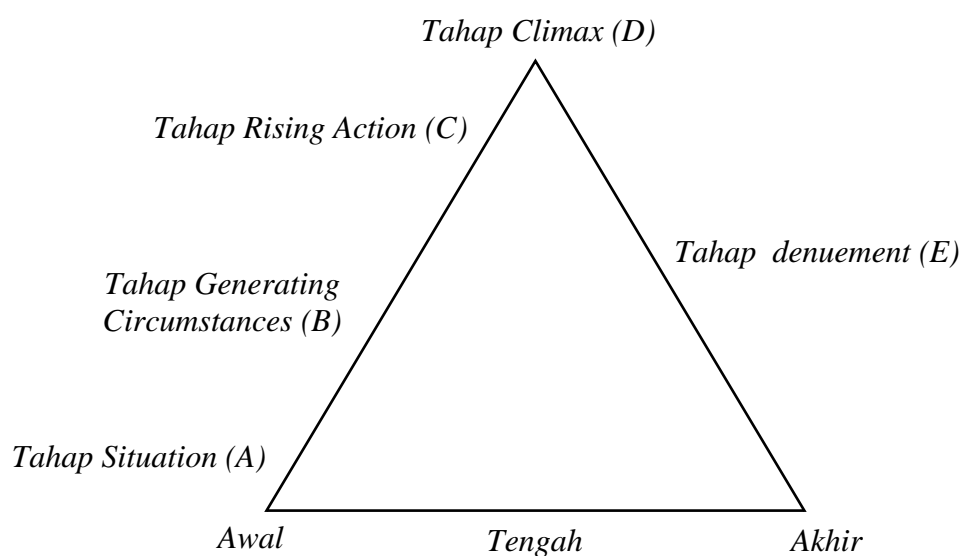
Sarining pamanggihipun stantion menawi alur inggih menika reroncening kadadosan-kadadosan ingkang wonten gegayutanipun kanthi *kausal* wonten ing cariyos. kadadosan kanthi kausal inggih menika kadadosan ingkang dadosaken dampak saking kadadosan-kadadosan sanesipun saha boten saged diputilaraken amargi saged *berpengaruh* kaliyan karya menika. Dipunsengkuyung dening pamanggihipun Aminudin (1987: 83) menawi alur inggih menika reroncening cariyos saking *tahapan-tahapan* kadadosan saengga menjalin cariyos ingkang dipunhadirkan kaliyan paraga wonten ing cariyos.

Plot ugi saged dipun kanthi istilah *alur* utawi *jalan cerita*, menawi wonten ing teori-teori ingkang sampun ngrembaka lajeng dipunwastani *istilah struktur naratif, susunan saha subject* (Nurgiyantoro, 2012:111). Miturut Tasrif (Wonten ing Lubis, 1978 : 10) *plot* utawi alur menika dipunperang dados gangsal tahapan, inggih menika :

- (1) Tahap Situation (tahap penyituasian) (A). Tahap menika minangka murwakaning cariyos saha paring *informasi awal*, fungsipun kangge dhasaring cariyos saklajengipun.

- (2) Tahap generating circumstances (tahap wontenipun konflik) (B). Tahap menika minangka wiwit wontenipun konflik saha konflik menika badhe ngrembaka dados konflik-konflik wonten ing tahap saklajengipun.
- (3) Tahap rising action (tahap peningkatan konflik) (C). Konflik wonten ing tahap sakderengipun ingkang saklajengipun dados ngrembaka *kadar intensitasipun*. Kadadosan-kadadosan ingkang dados intinipun cariyos sansaya *mencengkeram* saha *menegangkan*.
- (4) Tahap climax (tahap klimaks) (D). Konflik ingkang dipunlampahi kaliyan paraga wonten ing cariyos dumugi *titik intensitas puncak*. Klimaks menika badhe dipunlampahi dening paraga tama. Klimaks wonten novel ingkang dhawa menika ugi saged gadhah klimaks luwih saking setunggal.
- (5) Tahap denouement (tahap penyelesaian) (E). Konflik ingkang sampun dumugi titik puncak lajeng dipunparingi penyelesaian. Tahapan alur dipungambaraken inggih menika :

Gambar 1: Tahapan alur

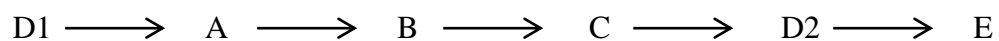

Miturut Nurgiyantoro (2012:153) alur menika dipun perang dados tiga adhedhasar *krteria urutan waktu* inggih menika *plot* utawi alur : progresif, sorot-balik utawi flash back saha campuran.

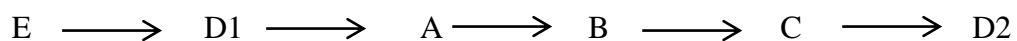
Alur utawi *plot progresif* sami kaliyan alur maju dipunwastani ugi alur kronologis, utawi alur lurus inggih menika alur cariyos ingkang arah gerakipun runtut saking purwa (penyituasian, pengenalan, pemunculan konflik), tengah (konflik meningkat, klimaks) dumugi pungkasan (penyelesaian). Menawi dipunserat wonten ing awujud skema inggih menika

Alur sorot balik dipunwastani ugi alur *regresif* inggih menika cariyos ingkang urutaning kadadosan menika boten asipat kronologis. Cariyos menika boten dipunwiwiti saking tahap awal (purwanipun cariyos kanthi logika), ananging saking tahap tengah menapa tahap akhir, lajeng tahap awal cariyos dipuncariyosaken, Menawi dipungambaraken kanthi skema inggih menika

Alur Campuran inggih menika kasiling gabungan antawisipun alur majeng kaliyan mundur. Wonten ugi novel ingkang boten namung sedayanipun *plot* utawi aluripun progresif utawi sorot-balik. Wonten novel ingkang kanthi *garis besar plot* utawi alur progresif ananging wonten ugi *adegan-adegan sorot-balik* sepinten kemawon *kadar* kadadosanipun. Menawi dipungambaraken kanthi skema inggih menika

3. Paraga

Perangan ingkang dipunraos menarik saking novel inggih menika paraga. Paraga inggih menika tiyang ingkang dipuncariyosaken gesangipun wonten ing cariyos. Menawi kapribaden inggih menika sipatipun saha tindak tandhukipun paraga wonten ing cariyos (Thobroni, 2013:66). Menawi miturut Fananie (2002:86-67) paraga wonten ing cariyos mboten namung kangge *memainkan* cariyos ananging kawontenanipun ugi kangge sarana ngandharaken ide, motif, plot saha tema. Konflik-Konflik wonten ing cariyos ingkang andhadosaken gayutipun plot boten saged dipunpisahaken saking paraga-paraganipun ingkang gadhah wewatakan antagonis saha protagonis. Miturut Nurgiyantoro (2012:176-194) paraga wonten ing novel menika dipunperang dados tiga inggih menika.

a. Paraga Tama saha Paraga *Tambahan*

Adhedhasar saking segi peranan utawi tingkat wigatinipun paraga wonten ing salah satunggaling cariyos, paraga dipunperang dados kalih inggih menika paraga tama saha paraga *tambahan*. Paraga tama inggih menika paraga ingkang dipunutamakake cariyosipun wonten ing roman menika. Paraga tama menika kagolong paraga ingkang wigati saha langkung kathah dipuncariyosaken, menapa minangka pelaku salah satunggaling kadadosan menapa ingkang dados korbanipun. Paraga *Tambahan* inggih menika paraga ingkang langkung sekedhik anggenipun dipuncariyosaken, boten patos dipungatosaken, saha kawontenanipun menawi wonten gegayutan kaliyan paraga tama kanthi langsung utawi boten langsung.

b. Paraga *Protagonis* saha Paraga *Antagonis*

Paraga wonten ing cariyos menika dipunperang dados *Protagonis* saha *Antagonis* adhedhasar *fungsi penampilan tokoh*. Paraga *protagonis* inggih menika paraga ingkang gadhah wewatakan ingkang becik saengga paraga menika dipunremeni kaliyan pamaos. Menawi paraga *antagonis* inggih menika paraga ingkang andadosaken perkawis saengga kathah boten dipunremeni kaliyan pamaos.

c. Paraga *Sederhana* Saha Paraga *Bulat*

Adhedhasar wewatakanipun, paraga wonten ing cariyos dipunperang dados paraga *sederhana* (*simple* utawi *flat character*) saha paraga *bulat* (*complex* utawi *round character*). Paraga *sederhana* inggih menika paraga ingkang namung gadhah wewatakan utawi kapribadhen tartamtu. Paraga *bulat* inggih menika paraga ingkang gadhah kathah wetakan utawi kapribadhen. Saengga wewatakanipun awrat menawi badhe dipundiskripsikake.

Teknik kangge nggambarake paraga miturut Nurgiyantoro (2012:195) dipunperang dados kalih inggih menika *teknik ekspositori* saha *teknik dramatik*. *Teknik ekspositori* inggih menika paraga menika langsung tumindak, wewatakan utawi kapribadenipun, saha *ciri fisikipun* wonten ing cariyos. *Teknik dramatik* inggih menika kadosta drama, paraga menika boten langsung *dipundiskripsikake* tumindak, wewatakan utawi kapribadenipun wonten ing cariyos. Panganggit menika andadosaken paraga menika nedahaken wewatakan utawi kapribadhenipun kanthi tumindhakipun paraga saha kadadosan ingkang sampun kalampahan.

Kapribadhen paraga wonten ing karya sastra menika saged dipuntingali saking tumindhakipun, katrangan saking paraga sanesipun, latar psikologis saha sosialipun. Prastawa-prastawa ingkang kalampahan menika saged andhadhosaken konflik. Konflik-konflik menika wonten amargi parag-paraga wonten ing novel. Saengga cariyos menika boten saged kalampahan menawi boten wonten parag-paraga ingkang andhadhosaken cariyos menika urip.

4. Latar

Miturut Wiyatmi (2009:51) *latar* inggih menika penggambaran babagan wekdal, papan, saha kahanan ingkang dados papan kadadosan-kadadosan ingkang dipuncariyosaken. *Latar* menika kangge mempertegas saha memperkuat kapitadosan pamaos dening alur cariyos saha karakter paraganipun. Dipunsengkuyung dening Abrams (1971:157) menawi *latar* saking karya naratif utawi *drama* inggih menika papan saha wekdal perkawis menika kadadosan.

Latar utawi *setting* inggih sedaya katrangan babagan wekdal, ruang saha kahanan ingkang kadadosan wonten ing karya sastra (Budinata, dkk, 2002:86) Dipunsengkuyung dening Stanton (2012:35-36), *Latar* inggih menika kahanan wonten ing kadadosan wonten ing cariyos, semesta ingkang gadhah interaksi kaliyan kadadosan-kadadosan ingkang saweg kalampahan. *Latar* menika saged damel tone saha mood emosional karakter paraganipun.

Miturut Nurgiantoro (2012:227), unsur *latar* menika dipunperang dados tiga unsur pokok inggih menika papan, wekdal, saha sosial. *Latar* papan inggih menika gayut kaliyan papan kadadosan ingkang dipuncariyosaken wonten ing cariyos. *Latar* wekdal gayutipun kaliyan wekdal kadadosanipun prastawa-

prastawa ingkang dipuncariyoskaen wonten ing karya fiksi. *Latar* sosial menika gayutipun kaliyan tumindakipun pagesangan sosial masyarakat wonten ing salah satunggaling papan ingkang dipuncariyosaken wonten ing karya fiksi.

C. Analisis Struktural Semiotik Wonten ing Karya Sastra

Nguwalake karya sastra saking underaning sosial-budaya saha sejarahipun, andadosaken karya menika kirang mankanipun utawi maknaipun badhe kawates saha awrat menawi dipunmangertosi. Saengga analisis struktural menika langkung prayogi menawi dipunjangkepi kaliyan analisis sanesipun, wonten ing bab menika semiotik, saengga dumados struktural-semiotik, utawi analisis struktural ingkang dipungayutaken kaliyan kahanan sosial budaya ingkang langkung wiyar (Nurdiyanto, 2012:39). Selden ngandharaken (lumantar Ratna, 2013:97) menawi *Strukturalisme* saha *semiotik* menika kagolong jinising kawruh ingkang sami saengga saged dipunginakaken kanthi sesarengan. Kangge mangertos makna karya sastra, analisis struktural kedah dipunlajengaken kaliyan analisis semiotik.

Tokoh-tokoh ingkang miwiti kawontenanipun kawruh bab semiotik inggih menika Ferdinand de Saussure (1857-1913) minangka ahli linguistik saking Swiss saha Charles Sander Pierce (1839-1914) minangka ahli logika saking Amerika (Zaimar, 2008:2). Saussure nyebataken bilih kawruh babagan tandha menika semiologi. Menawi Pierce nyebataken bilih kawruh babagan tandha menika semiotik. Wonten ing pangrembakanipun istilah semiotik ingkang langkung *populer* (Ratna, 2013:99). Ananging sajatosipun semiologi saha semiotik menika kawruh ingkang sami-sami naliti bab tandha-tandha.

Model struktural semiotik menika wonten amargi mboten puas kaliyan kajian struktural. Struktural semiotik inggih menika panaliten ingkang nggayutaken aspek-aspek struktur kaliyan tandha-tandhanipun. Semiotik mila bikanipun saking basa Yunani “*semeion*” ingkang ateges tandha. Semiotik inggih menika model panaliten sastra kanthi nggatosaken tandha-tandha (Endraswara, 2003:64). Dipunsengkuyung dening Noth (wonten ing Zaimar 2008:2) *Semiotik* inggih menika kawruh utawi metode kangge nganalisis tandha. Mboten namung karya sastra ingkang saged dipuntaliti kanthi semiotik ananging kathah bidang-bidang sanesipun ingkang saged dipuntaliti ngginakaken semiotik.

Pradopo (2007:224) ngandharaken menawi *Semiotik* inggih menika kawruh babagan tanda-tanda ingkang sampun wonten rikala pungkasan abad 19 saha purwakaning abad 20. Larsen (2009:1) ugi ngandharaken menawi semiotik inggih menika kawruh babagan struktur tandha saha maneka proses tandha. Preminger (Lumantar Pradopo, 2007:224) tandha menika gadhah kalih aspek inggih menika *Penanda* saha *petanda*. *Penanda* inggih menika wujud formal saking tandha menika, menawi wonten basa menika satuan basa utawi aksara wonten ing karya sastra. *Petanda* inggih menika pangertosan saking dipuntandai dening petandanipun.

Wonten ing panalite menika ngginakaken teorinipun Charles Sanders Pierce. *Teori semiotik pierce* ngandharaken menawi ingkang dados dhasaring semiotik inggih menika konsep babagan tandha (Budiman, 1999:108). Miturut Pierce ngandharaken unsur ing tandha menika wonten tiga inggih menika *representamen*, *objek* saha *interpretan*. *Representamen* inggih menika unsur

saking tandha ingkang makili perangan tartamtu menawi *objek* inggih menika perangan tartamtu ingkang dipunwakili bilih *interpretan* inggih menika tandha ingkang katingal wonten ing panggalhipun panampi sasampunipun ningali *representamen* (Zaimar, 2008:4). Menawi dipunparingi tuladha inggih menika *objek*ipun kepahlawanan, *representamen*ipun inggih menika gambar nalika para pejuang saweg perang kaliyan penjajah. Lajeng *intrepretan*ipun inggih menika tandha menapa ingkang katingal wonten ing panggalhipun tiyang ingkang ningali gambar menika.

Pierce ugi ngandharaken menawi tandha-tandha menika wonten gegayutanipun kaliyan objek-objek ingkang awarni. Amargi kawontenanipun gadhah gegayutan ingkang *kausal* kaliyan tandha-tandha kasebut. Pierce ngginakaken *trikotomi* inggih menika *ikon* kangge bab ingkang sami, *indeks* kangge gegayutan *kausal*ipun saha *simbol* kangge *asosiasi konvensional*nya (Berger 2010:16). Miturut pierce adhedhasar gegayutanipun objek kaliyan tandha, wonten tigang jinising tanda inggih menika *ikon*, *indeks* saha *simbol* (Zaimar, 2008:5). *Ikon* inggih menika gegayutan adhedhasar bab ingkang sami, *indeks* inggih menika menika hubungan ingkang gadhah *jangkauan eksistensial*, menawi *simbol* inggih menika tandha ingkang sampun adhedhasar pasarujukan masarakat.

1. Ikon

Ikon inggih menika gegayutanipun adhedhasar bab ingkang sami. Miturut Pradopo (2007:225). *Ikon* inggih menika tandha ingkang penanda saha petandanipun wonten gegayutan ingkang sipatipun alamiah inggih menika penanda sami kaliyan petanda. Tuladhanipun foto, gambar, utawi patung.

Ikon dipunperang dados tiga inggih menika *ikon topologis*, *diagramatik* saha *metaforis*. *Ikon topologis* inggih menika gegayutan ingkang adhedhasar wujud ingkang sami, umpaminipun peta saha gambar. *Ikon diagramatik* inggih menika gegayutan adhedhasar tahapan ingkang sami, umpaminipun diagram. Ingkang pungkasan inggih menika *ikon metafora* inggih menika gegayutan adhedhasar bab ingkang sami sanajan namung saperangan ingkang sami, umpaminipun sekar kaliyan tiyang estri, dipunkinten gadhah bab ingkang sami inggih menika ayu saha seger.

2. Indeks

Indeks inggih menika hubungan ingkang gadhah *jangkauan eksistensial*. Miturut Pradopo (2007:225), *Indeks* inggih menika tandha ingkang penanda saha petandanipun wonten gegayutan ingkang alamiah ingkang sipatipun *kausalitas* (*sebab-akibat*), umpaminipun mendhung menika pratandha badhe jawah. Tumindhakipun paraga ugi kagolong *indeks*, amargi mekaten *indeks* asring dipunginakaken kangge nganalisis kapribaden paraga.

3. Simbol

simbol inggih menika menika tandha ingkang langkung canggih amargi sampun adhedhasar pasarujukan masarakat utawi sampun mengkonvensi wonten ing masarakat. Tuladhanipun basa, *rambu-rambu lalulintas* saha kode S.O.S.

Wonten ing panaliten menika badhe nganalisis Novel *Kumadanging DWIKORA* kanthi *semiotik* ngginakaken teorinipun Charles Sanders Pierce kanthi

trikotomi adhedhasar gegayutan antawisipun objek kaliyan tandha ingkang awujud *ikon, indeks, saha simbol*.

D. Panaliten Ingkang Jumbuh

Panaliten Analisis Struktural Semiotik Wonten Ing Novel Kumandhanging DWIKORA anggitanipun Any Asmara, jumbuh kaliyan panaliten ingkang sampun katindakaken dening Titen Harumiyati, mahasiswa jurusan Pendidikan Bahasa Perancis angkatan 2008. Panaliten kanthi irah-irahan “*Analisis Struktural-Semiotik Novel Grafis Persepolis Karya Marjane Satrapi*”, gadhah tigang wosing perkawis inggih menika *deskripsi* unsur-unsur intrinsik, hubungan antawisipun *alur*, paraga, saha *latar* ingkang dipuniket kaliyan *tema novel* saha wujud gegayutan antawisipun tandha saha acuannipun ingkang awujud *ikon, indeks, saha simbol* wonten ing novel. Bedanipun kalih panaliten menika wonten ing Cara ngesahaken *data*, Anggi Sekar Rosalina ngginakaken *validitas semantis* saha *reliabilitas expert-judgement* dene panaliten menika ngginakaken cara *validitas semantis saha reliabilitas intrarater*.

Panaliten ingkang relevan sanesipun inggih menika panaliten ingkang katindakaken dening Issularni Mahasiswa jurusan Pendidikan Bahasa dan Sastra Indonesia angkatan taun 90. Panaliten menika gadhah irah-irahan *Analisis Struktural Semiotik Novel Pasar Karya Kimtowijo*. Panaliten menika jumbuh amargi sami-sami nganlisis karya sastra awujud novel kanthi sami-sami dipunanalisis ngginakaken struktural semiotik. Panaliten menika gadhah sekawan wosing perkawis inggih menika *deskripsi unsur-unsur intrinsik*, gegayutan

antawisipun unsur-unsur intrinsik menika, saha makna semiotik menapa kemawon ingkang wonten ing novel menika.

Ananging, bedanipun kalih panaliten menika wonten ing cara panaliten. Panaliten Issularni kagolong panaliten *deskriptif kualitatif* kanthi tekhnik analisis *interpretatif* ugi menawi panaliten menika kagolong panaliten *struktural-semiotik* ingkang ngginakaken *tekhnik analisis struktural-semiotik*. Penelitian Issularni boten wonten cara ngesahaken *data*, panaliten menika cara ngesahaken datanipun ngginakaken *validitas semantis* saha *reliabilitas intrarater*.

E. Nalaring Pikir

Salah satunggaling karya sastra fiksi inggih menika *novel*. Menawi badhe nganalisis karya sastra mliginipun novel menika langkung rumiyin kedah nganalisis *unsur-unsur intrinsik* (*tema, plot/alur, paraga, saha latar*) ngginakaken *analisis struktural*. Saklajengipun dipunanalisis tandha-tandha (*ikon, indeks, saha simbol*) ingkang wonten ing novel ngginakaken *analisis semiotik*. Analisis *Struktural* menika cocok sanget menawi dipungabungaken kaliyan *analisis Semiotik*. Struktural saha *semiotik* menika kagolong bidang ilmu ingkang sami saengga kalih-kalihipun menika saged dipunginakaken kanthi sesarengan.

Analisis struktural inggih menika menika nganalisis karya sastra kanthi otonom, namung *unsur-unsur intrinsik*ipun kemawon mboten wonten gegayutanipun kaliyan underaning sejarah, panganggit saha *efek* pamaos karya sastra. *Unsur-unsur instrinsik* menika minangka *unsur-unsur pembangun* karya sastra ingkang awujud *tema, plot/alur, paraga, saha latar*. Kangge mangertos makna karya sastra, analisis struktural kedah dipunlajengaken kaliyan analisis

semiotik. *Analisis Semiotik* inggih menika analisis bab tandha. Panaliten menika ngginakaken teori pierce amargi jumbuh kaliyan ancasipun panaliti ingkang badhe ngandharaken wujudipun tandha wonten ing novel menika. Miturut pierce adhedhasar objekipun tandha menika dipunperang dhadhos tiga inggih menika *ikon, indeks, saha simbol*.

Panaliten menika kanthi irah-irahan “*Analisis Struktural-Semiotik Wonten Ing Novel Kumadanging DWIKORA Anggitanipun Any Asmara*”. Perkawis-perkawis panaliten ingkang badhe dipuntaliti saha dipunandharaken inggih menika analisis unsur-unsur instrinsik saengga saged katingal gegayutanipun antawisipun unsur-unsur menika. Salajengipun inggih menika tandha ingkang awujud *ikon, indeks, saha simbol*. Sasampunipun nemtokaken perkawis-perkawis wonten ing panaliten menika, salajengipun nemtokaken cara ngempalaken *data*.

Panaliten menika kagolong panaliten deskriptif kanthi cara ngempalaken *data* wonten ngginakaken metode *teknik struktural-semiotik* menika gadhah ancas kangge ngandharaken *data* asiling panaliten saking isi saha makna wonten ing novel inggih menika *unsur-unsur instrinsik* saha tandha ingkang awujud *ikon, indeks, saha simbol*. Data-data menika dipunanalisis kanthi menapa wontenipun lajeng dipunandharaken. Dene cara ngesahaken *data* ngginakaken *validitas* arupi *semantis* saha *reliabilitas* arupi *intrarater*.

BAB III

CARA PANALITEN

A. Jinising Panaliten

Panaliten menika kagolong panaliten *struktural semiotik* amargi *data* ingkang badhe dipuntaliti menika awujud unsur-unsur intrinsik ingkang dipunanalisis kanthi analisis *struktural* saha tandha-tandha ingkang awujud *ikon*, *indeks* saha *simbol* ingkang dipunanalisis kanthi *semiotik*. *Data-data* menika awujud tembung, *frasa*, ukara saha gambar wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA*.

B. Data saha Sumbering Data

Data wonten ing panaliten inggih menika analisis struktural ingkang awujud *unsur-unsur intrinsik* (*tema*, *alur*, *paraga* saha *latar*), dipunlajengaken ngandharaken analisis semiotik ingkang awujud tandha (*ikon*, *indeks* saha *simbol*) wonten ing *novel Kumandanging DWIKORA*.

Sumber *data* saking panaliten menika inggih awujud *novel* abasa Jawi ingkang irah-irahanipun *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara ingkang dipuncithak dening B.P. “*Kedaulatan-Rakjat*” Jogjakarta taun 1996. *Novel* menika dumadi saking 68 kaca, saking kaca 7 dumugi kaca 68. *Novel* menika kaperang dados gangsal perangan cariyos kanthi irahan-irahan ingkang beda-beda. Sistem ejaan wonten ing *novel* menika dereng ngginakaken sistem ejaan ingkang dipusampurnakake. Wonten ing panyeratan fonem/e/ ungelipun e (pepet) ing novel kaserat e, fonem /è/e/ ungelipun e (taling) ing novel kaserat e. Lajeng panyeratan dh saha th wonten ing *novel* dipunserat d saha t.

C. Caranipun Ngempalaken *Data*

Panaliten menika ngginakaken *analisis struktural semiotik* kangge nganalisis *data*. *Data-data* menika awujud isi saha makna ingkang dipunanalisis kanthi menapa wontenipun lajeng *data-data* menika dipunandharaken. Cara-cara ingkang dipunlampahi wonten ing panaliten inggih menika:

1. ngawontenaken *data*
2. *pangirangan /Reduksi data*
3. *inferensi*

1. Ngawontenaken *Data*

Ngawontenaken *data* menika katindakaken kaliyan panaliti kanthi cermat saha taliti kangge pikantuk *data* ingkang dipunbetahake. Cara-cara ngawontenaken *data* inggih menika.

a. Nemtokake *unit analisis*

Nemtokake *unit analisis* inggih menika misah-misahaken *data* dumados perangan-perangan ingkang saged dipunanalisis (zuchdi, 1993:30). *Unit* ingkang dipunanalisis menika awujud tembung, frasa saha ukara wonten ing *data* utama ingkang badhe dipuntaliti *unsur-unsur intrinsikipun* (*plot/alur*, *paraga*, *tema* saha *latar*). Saklajengipun dipunanalisis wujud tandha basa inggih menika *ikon*, *indeks*, saha *simbol*.

b. Ngawontenaken *data* saha Panyeratan *data*

Ngawontenaken *data* katindakaken kanthi pamaosan, pangertosan saha panyeratan. Bab menika dipuntindakake amargi sumber *data* menika minangka bahan pustaka. Wonten ing tahap menika *data* ingkang sampun dipunpikantuk

saking pamaosan kanthi dipunbolan-baleni lajeng dipunserat saha dipunklasifikasikake adhedhasar *unsur-unsur intrinsik, ikon, indeks, saha simbol*.

2. Pangirangan/Reduksi data

Data ingkang boten relevan utawi jumbuh kaliyan ancasing panaliten dipunkirangi.

3. Inferensi

Inferensi inggih menika perangan ingkang utama kangge memaknai *data* ingkang jumbuh kaliyan konteksipun. Dipunbetahaken kawruh babagan konteks *data* ingkang taliti. *Inferensi* katindakaken kanthi cara maos saha mangertos wosingipun cariyos novel, dipunlajengaken kanthi analisis struktural kangge nyengkuyung *analisis semiotik* adhedhasar kaliyan teori ingkang dipunginakaken.

D. Pirantining Panaliten

Panaliten menika ngginakaken pirantining panaliten arupi *kartu data*. *kartu data* dipunginakaken kangge ngempalaken *data* panaliten saha nganalisis *data* panaliten ingkang sampun dipunpanggihaken. Wosing *kartu data* inggih menika tembung-tembung saking *kutipan-kutipan* novel utawi seratan-seratan ingkang gegayutan kaliyan *unsur-unsur intrinsik novel* saha ukara-ukara ingkang kagolong *ikon, indeks saha simbol*. Kanthi ngginakaken *kartu data*, panaliten dipuntindakaken kanthi sistematis saengga boten wonten *data* ingkang kacecer.

Tuladhanipun *kartu data* ingkang dipunginakaken kangge piranti nyathet *data unsur-unsur intrinsik*.

Tabel 1. Analisis Jinising paraga saha titikaning kapribaden

No. Data	Nama	Pethikan Data	Kaca	Katrangan

Tabel 2. Latar papan, wekdal saha sosial wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA*

No. Data	Deskripsi	Pethikan Data	Kaca	Katrangan

Tuladhanipun *kartu data* ingkang dipunginakaken kangge piranti nyathet *data* ingkang ukara-ukara awujud ikon, indeks saha simbol.

Tabel 3. Tandha Ingkang Awujud *Ikon*

No. Data	Deskripsi	Pethikan Data	Topologis	Diagramatis	Metafora	Kaca

Tabel 4. Tandha Ingkang Awujud *Indeks* saha *Simbol*

No. Data	Deskripsi	Pethikan Data	Kaca	Katrangan

E. Caranipun Nganalisis *Data*

Data-data panaliten menika dipunandharakan kanthi deskripsi tembung, frasa, saha ukara ingkang gayut kaliyan perkawis ingkang dipuntaliti inggih menika *unsur intrinsik*, *ikon*, *indeks*, saha *simbol* wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA*. Cara nganalisis *data* panaliten menika ngginakaken *teknik analisis struktural semiotik* inggih menika maos, nyerat data, maos malih

data, klasifikasi data, ngrembag data, penyajian data saha dipunpendhet inferensinipun.

Cara ingkang kaping setunggal inggih menika ngawontenaken *data* ingkang katindakaken kanthi nemtokake unit analisis saha panyeratan *data*. Wonten ing unit analisis, *data* ingkang awujud tembung, frasa, saha ukara ingkang badhe dipuntaliti *unsur-unsur intrinsik*, *ikon*, *indeks* saha *simbol*ipun dipunpisah-pisahaken. *Data-data* (tembung, frasa, saha ukara) ingkang dipunbetahaken menika asalipun saking maos kanthi teliti saha cermat. Kasiling data saking pamosan menika lajeng dipunserat wonten ing *kartu data*, kangge manggihaken unsur-unsur intrinsik saha jinising tandha ingkang kagolong *ikon*, *indeks*, saha *simbol*. Sanajan sampun dipunserat wonten ing *kartu data* ananging kedah dipunwaos malih mapinten-pinten supados *data* menika leres saha jangkep kaliyan data ingkang dipunbetahaken wonten ing panaliten menika.

Cara ingkang kaping kalih inggih menika, pangirangan utawi reduksi data. *Data-data* ingkang boten jumbuh saha boten relevan kaliyan ancas panaliten menika lajeng dipunkirangi. *Data-data* wonten ing *kartu data* ingkang sampun leres, salajengipun dipunanalisis kangge manggihaken unsur-unsur intrinsik, *ikon*, *indeks*, saha *simbol*. *Data-data* ingkang sampun dipunanalisis menika lajeng dipunandharaken. Cara ingkang kaping tiga inggih menika inferensi. Inferensi inggih menika mundhut dudutan saking panaliten menika kanthi nggayutaken kaliyan teori-teori wonten ing bab II saha panaliten-paanaliten sanes ingkang gayut kaliyan struktural semiotik.

F. Caranipun Ngesahaken *Data*

Cara ngesahaken *data* wonten ing panaliten menika ngginakaken *validitas semantis* saha *reliabilitas intrarater*. *Validitas* data wonten ing panaliten menika ngginakaken *validitas semantis*. *validitas semantis* inggih menika kangge ngukur tingkat kesensitifan makna simbolik ingkang gegayutan kaliyan konteks (Endraswara, 2003:164). *Validitas* saha *Reliabilitas* dipunbetahaken kangge njagi kesahihan saha keabsahan kasiling panaliten menika adhedhasar *validitas semantis* amargi diukur adhedhasar tingkat kesensitifan suatu teknik kaliyan makna-makna simbolik ingkang gayut kaliyan konteks ingkang dipunanalisis.

Panaliten menika ngginakaken *reliabilitas intrarater*. Cara ngesahaken *data* kanthi *reliabilitas intrarater*, katindakaken kanthi cara panaliti ngambali *data* kanthi saestu anggenipun maos *data* saha nganalisis *data* ingkang sampun dipunasilaken. Ancasing *reliabilitas intrarater* kasebut, supados saged pikantuk *data* ingkang *valid* saha *absah* trep kaliyan wosing perkawis panaliten menika. *Reliabilitas data* sanesipun inggih menika *interrater*. Cara menika kaajab saged dados cara kangge ngesahaken *data* saha *keabsahan* panaliten.

BAB IV

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGANIPUN

A. Asiling Panaliten

Asiling panaliten inggih menika analisis *unsur-unsur intrinsik* wonten ing novel “*Kumandanging DWIKORA*” anggitanipun Any Asmara ingkang awujud *tema, alur, paraga, saha latar*. Sasampunipun analisis *intrinsik*, kangge ngandharaken maknanipun cariyos dipuntindakaken analisis tandha-tandha ingkang awujud *ikon, indeks saha simbol*. Saderengipun wonten ing asiling panaliten, langkung rumiyin dipunandharaken ringkesing cariyos wonten ing ngandhap menika.

1. Tinundhung

Pak Menggung duka sanget amargi putrinipun, R. Adjeng Widowati boten kersa nglampahi kersanipun Pak Menggung kangge jejodhohan kaliyan Bendara R.M. Trenggono, putranipun Kang Mas R. Tumenggung Sindupradja. R. Adjeng Widowati sampun gadhah priya ingkang sanget dipuntresnani inggih menika Permadi. Pak Menggung piyambak boten sarujuk kaliyan priya pilihan putrinipun amargi status sosialipun Permadi ingkang asor. Tumindhakipun Pak Menggung ingkang kados mekaten andadosaken Widowati jengkar saking griyanipun lajeng marani Permadi. Bibar setunggal minggu anggenipun Widowati wonten griyanipun Permadi, tiyang kalih menika lajeng bebrayan. Sasampunipun bebrayan, Permadi sakmenika dados dhalang saha guru beksa menawi Widowati dados waranggana kanthi nama enggal inggih menika Wara Mekar Sari amargi swantenipun ingkang sae.

2. Godhaning Ngaurip

Wara Mekar Sari kagolong waranggana ingkang ayu saha swantenipun ingkang ngepencutake, saengga kathah dipuntresnani priya-priya. Anggenipun bebrayan dipunparingi putra setunggal ingkang namanipun Teguh Santosa. Wonten ing salah sawijing dinten, kasetyaanipun Wara Mekar Sari dipunuji kaliyan Babah Liem. Babah Liem gadhah niyatan badhe tumindak nistha kaliyan Wara Mekar Sari kanthi dipunimangi-imingi arta ingkang kathah. Ananging Wara Mekar Sari boten kagoda. Sasampunipun dipunjajah kaliyan Belanda, Indonesia gantos dipunjajah kaliyan Jepang. Indonesia ngalami penjajahan ingkang linuwih sengsara, kathah tiyang ingkang diperes, dipepes saha ditindes. Kathah ugi para kenya-kenya ingkang dados hawa nepsunipun para serdhadhu Jepang. Kasengsaran menika ugi dipunraoskaen Wara Mekar Sari saha Permadi. Ing salah sawijining dinten wonten kalih serdadu Jepang ingkang badhe tumindak nistha kaliyan Wara Mekar Sari. Kadadosan menika saged dipungagalake kaliyan Permadi ingkang dipunbiyantu kaliyan Mas Ngubaeni saha Sukasdi. Tanggal 17 Agustus 1945 minangka dinten Proklamasi Nagari Indonesia ingkang dipunpimpin dening Bung Karno saha Bung Hatta. Bibar kamardikan menika Permadi lajeng nderek dadhos pejuang BKR. Permadi gugur nalika nyerbu markas Kido Butai.

3. Pantjaroba

Gangsal welas taun sampun Wara Mekar Sari dipuntilar kaliyan Permadi. Samenika Wara Mekar Sari pindah wonten ing Kampung Batik Semarang ndherek putranipun, Teguh Santosa ingkang dados tentara. Wara Mekar Sari

kelingan kaliyan tiyang sepuhipun. Bibar ngramekake klenengan wonten Daleman Kratonan, piyambakipun sowan wonten griya tiyang sepuhipun. Kados pundi kagetipun Wara Mekar Sari nalika mirengake andharan Pak Ranu bilih tiyang sepuhipun sampun jengkar saking griyanipun amargi raos lepatipun kaliyan Wara Mekar Sari ingkang jengkar saking griyanipun. Sakmenika Pak Menggung dados juru kunci wonten ing Pasareyan Bayat. Ananging bibar dipun tingali kaliyan Wara Mekar Sari saha Pak Ranu, juru kuncinipun sampun gantos.

Nalika Semanten Nagari Indonesia saweg ngadhepi pembrontakan PRRI ingkang tindakanipun kejem sanget saha sewenang-wenang. Nalika pasukanipun Teguh Santosa dugi wonten ing Solok, Teguh Santosa ningali salah satunggaling pembrontak saweg nggered tiyang estri ingkang katingal kamigilan saha pucet. Ningali tindakan ingkang sawenang-wenang menika lajeng Teguh Santosa paring pambiyantu. Tiyang Estri menika naminipun Erna Nio, katurunan Sunda-Tionghwa. Sasanesipun ayu, solah bawanipun tansah andamel remening manahipun Teguh Santosa. Erna Nio lajeng dipunbeta Teguh Santosa kangge pinanggih kaliyan Ibunipun, Wara Mekar Sari.

4. Kanugrahaning Widi

Nalika tindhak Wara Mekar Sari, Erna Nio saha Teguh Santosa dhateng pasareyan Kadilangu, mboten dipunduga-duga Wara Mekar Sari pinanggih kaliyan tiyang sepuhipun. Ananging dereng ngantos dangu anggenipun kumpul, tiyang sepuhipun tilar dunnya. Teguh Santosa bebaryan kaliyan Erna Nio. Anggenipun bebrayan dipunparingi putri setunggal ingkang nami Endang Wahyu Trikorawati. Teguh Santosa boten saged ningali lair putrinipun amargi saweg

nglampahi tugas dhateng Ambon kangge nyamektakake ngrebut konduripun Irian Barat saking Kolonialisme Belanda.

5. Tugas Luhur

Sasampunipun kasus Irian Barat, Indonesia ngadhepi malih kasus nagari boneka Malaysia. Wontenipun nagari boneka menika ulahipun kolonialisme Inggris ingkang boten remen kaliyan madegipun Indonesia. Mangertos kahanan ingkang kados mekaten Teguh Santosa lajeng ndherek dados sukarelawan DWIKORA kangge aksi pengganyangan nagari boneka Malaysia. Erna Nio ugi badhe nusul garwanipun berjuang menawi Endang Wahyu Trikorawati sampun saged dipunsapih.

1. *Unsur-Unsur Intrinsik Wonten Ing Novel Kumandanging DWIKORA*

a. *Tema*

Novel menika gadhah mapinten-pinten *tema* inggih menika *tema mayor* saha *tema minor*. *Tema minor* kangge nyengkuyung saha nonjolake *tema mayor* utawi tema utami. Gambar bagan tema inggih menika:

Gambar 2. Bagan Tema novel Kumandanging DWIKORA

<i>Tema Mayor</i>	<i>Tema Minor</i>
Perjuangan mbela nagari saking penjajahan saha njagi kawutuhanipun sasampunipun mardika.	1. Katresnan 2. Raos nasionalisme ingkang inggil 3. Menangipun pihak ingkang leres saking pihak ingkang awon.

Saking bagan wonten ing nginggil menika *tema mayor* novel inggih menika Perjuangan mbela nagari saking penjajahan saha njagi kawutuhanipun sasampunipun mardika. Novel menika nyariosaken perjuanganipun paraga saha

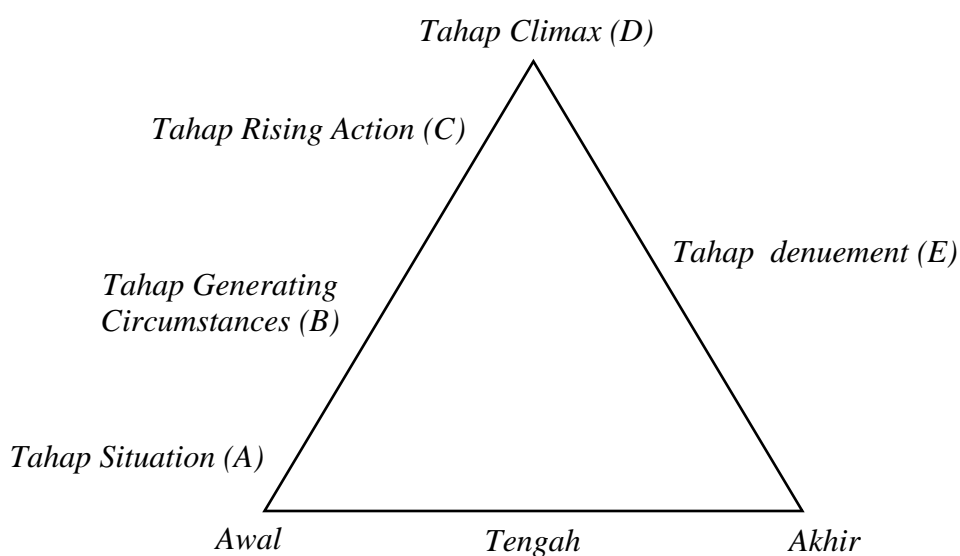
para pejuang kangge numpes penjajahan saha perjuanganipun jagi kawutuhanipun nagari sasampunipun mardika.

Sasanesipun *tema mayor*, cariyos menika ugi gadhah *tema minor*. *Tema minor* saking novel *Kumandanging DWIKORA* inggih menika katresnan, raos nasionalisme ingkang inggil saha menangipun pihak ingkang leres saking pihak ingkang awon. Wonten ing cariyos perjuangan menika kaselip cariyos katresnan antawisipun paraga.

b. Alur

Alur wonten ing *Kumandanging DWIKORA* saged dipunperang dados gangsal tahapan inggih menika *Tahap Situation (A)*, *Tahap Generating Circumstances (B)*, *Tahap Rising Action (C)*, *Tahap Climax (D)* saha *Tahap denuement (E)*. Tahapan *alur* dipungambaraken wonten ing ngandhap menika:

Gambar 3. Tahapan alur Novel Kumandanging DWIKORA

Tahap situation utawi tahap nepangaken kahanan latar utawi paraga-paraganipun, dipunwiwiti kanthi dukanipun Pak Menggung amargi R.Adjeng Widowati boten kersa jejodhohan kaliyan Bendera R.M. Trenggono, amargi Widowati sampun tresna kaliyan Permadi. Sasampunipun tahap nepangaken kahanan cariyos menika, salajengipun *Tahap generating circumstances* utawi wiwitanipun tuwuh konflik. Kawontenan konflik menika amargi jengkaripun Widowati saking griyanipun ingkang salajengipun gesang bebrayan kaliyan Permadi. Konflik menika lajeng ngrembaka utawi *Tahap rising action* nalika Jaman *penjajahan* Jepang pagesanganipun Permadi saha Widowati ingkang sengsara saha Widowati kedah dipuntilar Permadi nalika perang nglawan Jepang.

Konflik-konflik ingkang ngrembaka kala wau lajeng dumugi puncakipun utawi *Tahap climax. Klimaks* wonten ing novel menika boten namung setunggal ananging mapinten-pinten *klimaks* inggih menika nalika Widowati madosi tiyang sepuhipun ananging boten ketemu, perkawis Irian Barat saha perkawis nagari boneka “Malaysia”. *Konflik konflik* menika lajeng dipunpungkasi utawi *Tahap denuement* inggih menika nalika Widiowati saged pinanggih malih kaliyan Rama saha Ibunipun. Teguh Santosa dherek ngrebut konduripun Irian Barat saking kolonialisme Belanda, dipunlajengaken piyambakipun dadaos sukarelawan DWIKORA kangge ngganyang nagari boneka Malaysia.

Novel *Kumandanging DWIKORA* menika gadhah *alur campuran*. Prastawa-prastawa wonten ing novel kathah kathahipun dipungambaraken kanthi runtut ananging ugi wonten kadadosan-kadadosan ingkang nyariosaken rikala rumiyin utawi sorot balikipun.

c. Paraga

Adhedhasar *teknik pelukisan tokoh*, paraga-paraga wonten ing novel menika dipungambaraken kanthi *teknik ekspositori* utawi *teknik analitik saha teknik dramatik*. *Teknik ekspositori* utawi *teknik analitik* katindakaken kanthi nyukani deskripsi utawi andharan kanthi *langsung* wonten ing cariyos.

Adhedhasar saking *segi peranan* utawi tingkat wigatinipun paraga wonten ing cariyos wonten paraga tama saha paraga *tambahan*. Amargi kawontenanipun ingkang kathah wonten ing novel, paraga R.Adjeng Widowati, Permadi, Teguh santosa saha Erna Nio kagolong paraga tama. Saklajengipun paraga Pak Menggung, A. Aju Menggung, Pak Ranu, Mas Ngubaeni, Sukasdi, saha kalih serdadu Jepang kagolong paraga tambahan amargi kawontenanipun ingkang sekedhik saha boten patos dipungatosaken.

Adhedhasar *fungsi penampil tokoh*, wonten paraga protagonis saha antagonis wonten ing novel menika. Paraga protagonis wonten ing novel inggih menika R..Adjeng Widowati, Permadi, saha Teguh santosa. A. Aju Menggung, Pak Ranu, Mas Ngubaeni, Sukasdi, saha Erna Nio. Analisis paraga protagonis adhedhasar paraga menika gadhah kapribadhen ingkang sae. Paraga antagonis inggih menika Pak Menggung saha serdadu Jepang. Menawi analisis paraga antagonis adhedhasar paraga menika gadhah kapribadhenipun ingkang boten sae.

Adhedhasar wewatakanipun paraga, wonten paraga *sederhana* saha *bulat* wonten ing novel menika. Paraga *sederhana* wonten ing novel inggih menika R..Adjeng Widowati, Permadi, Teguh santosa, A. Aju Menggung, Pak Ranu, Mas Ngubaeni, Sukasdi, Erna Nio saha kalih serdadu Jepang. Paraga-paraga menika

kagolong paraga *sederhana* amargi gadhah setunggal watak utawi wewatakanipun ajeg boten owah-owah. *Paraga Bulat* inggih menika Pak Menggung. Pak Menggung kagolong paraga bulat amargi wonten owah-owahan wewatakan.

Analisis paraga adhedhasar wewatakan dimensionalipun wonten ing roman menika dipunandharaken kanthi *karakter saha ciri fisik*. Wonten ing ngandhap menika, tabel-tabel babagan paraga adhedhasar *teknik pelukisan tokoh*, *segi peranan* utawi tingkat wigatinipun paraga, *fungsi penampil tokoh* saha wewatakanipun paraga:

Tabel 1. Teknik Pelukisan Tokoh

No.	Nama Paraga	Teknik Ekspositori	Teknik Dramatik	Katrangan
1.	R.Adjeng Widowati	√	√	Lamp 2 dan 3 No.Data 1
2.	Permadi	√	√	Lamp 2 dan 3 No.Data 2
3.	Teguh Santosa	√	√	Lamp 2 dan 3 No.Data 3
4.	Pak Menggung		√	Lamp.3 No.Data 4
5.	A. Aju Menggung		√	Lamp.3 No.Data 5
6.	Erna Nio	√	√	Lamp 2 dan 3 No.Data 6
7.	Pak Ranu		√	Lamp.3 No.Data 7
8.	Kalih serdadu Jepang	√		Lamp.3 No.Data 8
9.	Sukasdi saha Mas Ngubaeni		√	Lamp.3 No.Data 9
10.	Babah Liem	√		Lamp.3 No.Data 10

Tabel 2. Analisis jinising paraga adhedhasar segi peranan utawi tingkat wigatinipun paraga saha fungsi penampil tokoh

No.	Nama Paraga	Perananipun Paraga	fungsi penampilan paraga
1.	R.Adjeng Widowati	Paraga tama	Paraga <i>protagonis</i>
2.	Pak Menggung	Paraga tambahan	Paraga <i>protagonis-antagonis</i>
3.	A. Ayu Menggung	Paraga tambahan	Paraga <i>protagonis</i>
4.	Permadi	Paraga tama	Paraga <i>protagonis</i>
5.	Teguh Santosa	Paraga tama	Paraga <i>protagonis</i>
6.	Erna Nio	Paraga tama	Paraga <i>protagonis</i>
7.	Pak Ranu	Paraga tambahan	Paraga <i>protagonis</i>
8.	Sukasdi saha Mas Ngubaeni	Paraga tambahan	Paraga <i>protagonis</i>
9.	Babah Liem	Paraga tambahan	Paraga <i>antagonis</i>
10.	Kalih serdadu Jepang	Paraga tambahan	Paraga <i>antagonis</i>

Tabel 3. Analisis jinising paraga adhedhasar wewatakipun

No.	Nama Paraga	Paraga Sederhana	Paraga Bulat	Katrangan
1.	R.Adjeng Widowati	√		Lamp.3 No.Data 1
2.	Pak Menggung		√	Lamp.3 No.Data 2
3.	A. Ayu Menggung	√		Lamp.3 No.Data 3
4.	Permadi	√		Lamp.3 No.Data 4
5.	Teguh Santosa	√		Lamp.3 No.Data 5
6.	Erna Nio	√		Lamp.3 No.Data 6
7.	Pak Ranu	√		Lamp.3 No.Data 7
8.	Sukasdi saha Mas Ngubaeni	√		Lamp.3 No.Data 8
9.	Babah Liem	√		Lamp.3 No.Data 9
10.	Kalih serdadu Jepang	√		Lamp.3 No.Data 10

Tabel 4. Analisis jinising paraga adhedhasar wewatakan dimensionalipun

No.	Nama Paraga	Wewatakan	Ciri Fisik	No. Data
1.	R.Adjeng Widowati	- bekti saha setya kaliyan garwanipun - asih kaliyan tiyang sepuhipun - wicaksana	Dipunandharaken menawi paraga menika minangka tiyang estri ingkang ayu	1
2.	Permadi	- Tanggel jawab - <i>Patriotis</i>	Boten dipunandharaken ciri fisikipun wonten cariyos namung dipunandharaken tiyang jaler ingkang kados lumrahipun.	2
3.	Teguh Santosa	- bekti kaliyan Ibunipun - <i>Patriotis</i>	Tiyang jaler ingkang prawakanipun gagah saha inggil, alisipun ingkang cemeng, socanipun bening, saha grananipun ingkang mbangir.	3
4.	Pak Menggung	- Gampil duka - Ningali tiyang menika saking status sosialipun - Asih kaliyan putrinipun	Boten dipunandharaken ciri fisikipun	4
5.	A. Aju Menggung	- Ajrih kaliyan garwanipun - Asih kaliyan putrinipun	Boten dipunandharaken ciri fisikipun	5
6.	Erna Nio	- Pinter anggenipun nindakaken pedomelan griya	Tiyang estri ingkang prawakanipun sae, pakulitanipun pethak resik,	6

No.	Nama Paraga	Wewatakan	Ciri Fisik	No. Data
		- Bekti kaliyan garwanipun - <i>Patriotis</i>	socanipun ingkang bening, alis ingkang sae, grananipun mbangir, latinipun ingkang tipis werni abrit.	
7.	Pak Ranu	- Titen - ngormati bendaranipun	Boten dipunandharaken ciri fisikipun namung diandharaken bilih sampun sepuh.	7
8.	Kalih serdadu Jepang	- Remen kaliyan tiyang estri - Kejem	Boten dipunandharaken ciri fisikipun	8
9.	Sukasdi saha Mas Ngubaeni	wantun nglawan penjajah	Boten dipunandharaken ciri fisikipun	9
10.	Babah Liem	royal saha tukmis	Boten dipunandharaken ciri fisikipun	10

d. Latar

Latar wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* kaperang dados tiga inggih *latar* papan, wekdal, saha *sosial*. *Latar* papan menika gegayutan kaliyan wonten pundi kadadosan menika kalampahan. *Latar* wekdal gegayutan kaliyan wekdal kadadosan menika kalampahan. *Latar sosial* gegayutan kaliyan kebiasaan masarakat ingkang dipuncariyosaken wonten ing novel. Wonten ing ngandhap menika wonten tabel ingkang nganalisis latar wonten ing novel adhedhasar papan, wekdal saha sosial.

Tabel 5. Latar papan novel *Kumandanging DWIKORA*

No.	Latar	Katrangan	No.Data
1.	Solo	Griyanipun Widowati	1
		Papan panggenanipun Permadi wonten ing pondokanipun ringgit tiyang “Sunaring Budaya” ing Tegalredjo	2
		Widowati saha Permadi nalika sami pepanggihan wonten ing Tjurug, Bengawan Sala	3
		Wonten ing Purwosari, Widowati numpak bis badhe tindak Magelang	4

No.	Latar	Katrangan	No.Data
2.	Magelang	Griyanipun Permadi wonten ing Boton gang tiga, Magelang	5, 8
		Kampung Potrobangsari minangka dhusun griyanipun Mas Sukasdi saha Ngubaeni.	7
3.	Temanggung	Griyanipun Babah Liem.	6
4.	Semarang	Ngandharake kahanan kutha Semarang kadosta dalan Pemuda, Pasar Johar, saha Candi Baru ingkang sampun majeng.	11, 12, 13
		Sasampunipun dipuntilar Permadi, Widowati griyanipun pindhah wonten ing Kampung Batik, Semarang kaliyan Teguh Santosa.	14
		Widowati saha Teguh Santosa tindak dhateng Gedung Batu, Klenteng Sam Po Kong kangge nyenyuwun berkah saha slamet.	16
		Pasarean Kadilangu minangka papan Pak Menggung dados juru kunci.	18
5.	Yogyakarta	Guguripun Permadi nalika nyerbu Markas Kido Butai wonten ing Kota Baru.	9
		presiden Soekarno paring komando TRIKORA wonten ing alun-alun Yogyakarta.	10
		Sasampunipun Indonesia mardika, Permadi saha Widowati pindah dhateng Yogyakarta.	20
6.	Solok, Sumatera Tengah	Papan pemberontakan PRRI saha papan Teguh Santosa pinanggih kaliyan Erna Nio	17

Tabel 6.Latar wekdal novel Kumandanging DWIKORA

No.	Latar	Katrangan	No.Data
1.	<i>Jaman Penjajahan Belanda</i>	Wanci jam sekawan enjing Widowati jengkar saking griyanipun kangge nedhaki Permadi	1,2,3,4
		Bibar satunggal minggu saking pinanggihane Widowati kaliyan Permadi, Widowati nikah kaliyan Permadi.	5
		Let sepasar sasampunipun pahargyan menika, Ibunipun Permadi tilar dunnya.	6
		Babah liem badhe tumindak nistha kaliyan Wara Mekar Sari	7
2.	<i>Jaman Penjajahan Jepang</i>	Kasengsaran bangsa Indonesia nalika jaman penjajahan Jepang	8
		Nalika sampun dalu, kalih serdadu Jepang ingkang kala wau siyang anggoda Widowati, tumeka wonten griyanipun badhe tumindak nistha kaliyan Widowati.	9
		Tanggal 14 Agustus 1945 Pulau Hiroshima dipunbom kaliyan sekutu.	10

No.	Latar	Katrangan	No.Data
3.	<i>Orde Lama</i>	17 Agustus 1945, Soekarno saha bung Hata minangka wakiling rakyat Indonesia memproklamasikan kamardikaning Indonesia.	11
		26 September 1945, Jepang ngonduraken kakuasaanipun Yogya kaliyan Bangsa Indonesia.	12
		5 oktober 1945 Tumindakipun Permadi saha rakyat Indonesia ingkang mudhunaken gendhera <i>Hinomaru</i> dipungantos kaliyan gendhera <i>Merah Putih</i> .	13
		6 oktober 1945 Permadi gugur, nalika saweg nggempur Markas Kido Butai wonten ing Kota Baru	14
		Tanggal 19 Desembser 1961 Presiden Soekarno paring dhawuh sukarelawan TRIKORA kangge ngrebut Irian Barat saking Kolonialisme Belanda.	15
		3 Mei 1966, Presiden Soekarno paring dhawuh sukarelawan DWIKORA kangge aksi pengganyangan nagari boneka Malaysia.	16

Tabel 7. Latar Sosial novel *Kumandanging DWIKORA*

No.	Deskripsi	No. Data
1.	Wonten ing struktur sosial masarakat Jawi, priyayi utawi ingkang gadhah status sosial inggil kedahipun jejodhohan kaliyan status sosialipun sami.	1,3
2.	Status sosial priyantun wonten ing masarakat Jawi saged dipuntingali saking gelar, nama, saha pedamelan.	4,8,15
3.	Masarakat Jawi tasih kathah ingkang remen saha nguri-uri Budayanipun.	2,5,6,7,12,13
4.	Taksih kathah rakyat Indonesia ingkang gadhah raos patriotisme saha tresna kaliyan nagari.	9,10,11,14

2. Gegayutan Antawisipun Unsur Karya Sastra

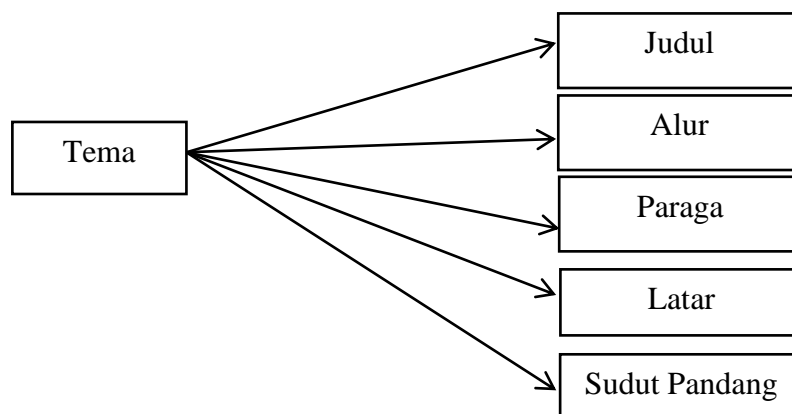
Gegayutan antawisipun karya sastra saged andhadosaken reroncening cariyos ingkang sae. Gegayutan antawisipun unsur kasebut inggih menika gegayutan antawisipun *alur*, paraga, saha *latar* ingkang dipuniket kaliyan *tema* minangka dhasaring menawi damel karya sastra. *Tema* cariyos menika minangka perkawis ingkang utami ingkang saged dipunmangertosi adhedhasar tumindakipun paraga, latar saha prastawa-prastawa ingkang dipunlampahi kaliyan paraga saengga saged dipunmangertosi maknaipun cariyos.

Tema mayor utawi *tema utama* novel *Kumandanging DWIKORA* inggih menika perjuangan bela nagari saking penjajahan saha jagi kawutuhanipun sasampunipun mardika. *Tema mayor* menika dipunsengkuyung kaliyan *Tema minor*. *Tema minor*ipun inggih menika Katresnan, raos nasionalisme ingkang inggil saha menangipun pihak ingkang leres saking pihak ingkang awon. Saking tema-tema menika lajeng panganggit damel cariyos kanthi alur ingkang kronologis.

Alur menika kadadosan saking kadadosan-kadadosan ingkang kalampahan kaliyan paraga-paraga. Paraga-paraga menika gadhah wewatakan ingkang boten sami antawisipun setunggal paraga kaliyan paraga sanesipun. Paraga tama wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* inggih menika R. Adjeng Widowati, Permadi, saha Teguh Santosa saha Erna Nio. Sasanesipun paraga tama ugi wonten paraga *tambahan* ingkang ugi gadhah pengaruhipun kaliyan aluripun cariyos. Ingkang paraga *tambahan* inggih menika Pak Menggung, R. Aju Menggung, Babah Liem, Pak Ranu, Kalih Serdadu Jepang, Mas Ngubaeni saha Sukasdi.

Prastawa-prastawa ingkang dipunlampahi paraga menika kadadosan wonten ing salah satunggaling papan, wekdal saha kahanan sosial masarakat tartamtu. Menawi dipungambaraken kanthi bagan inggih menika.

Gambar 4: Bagan Gegayutaning unsur-unsur intrinsik

3. Tandha ingkang awujud ikon, indeks, saha simbol wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara.

a. Wujud tandha ingkang awujud ikon, indeks saha simbol

Kanthi ngginakaken analisis Semiotik wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* dipunpanggihaken mapinten-pinten tandha ingkang awujud *ikon*, *indeks* saha *simbol*. Wonten ing ngandhap menika tabel wujud tandha inggih menika *ikon*, *indeks* saha *simbol*.

Tabel 8. Tandha Ingkang Awujud Ikon

No.	Wujud Ikon	No. Data	Indikator	Pethikan Data
1.	<i>Topologis</i>			
	Nyebataken salah satunggaling papan saha kahananipun	8, 16, 17,	Kahananipun Kutha Semarang minangka griyanipun Widowati utawi Wara Mekar Sari.	“Stanplat bis kang dumunung ana ngarep Pasar Djohar uga saja katon mundak redjane..... Ing kampung Batik katon ana omah gebjog sidji kang tjete biru...”
	Nyebataken paraga cariyos kanthi titikan badanipun	18, 22	Andharan paraga Teguh Santosa.	“Teguh Santosa saiki wis dadi djaka sing degus. Awake kukuh santosa dedege duwur. Blengah-blengah kaja R. Ontoseno.”
	Nedhahaken gambar utawi foto.	13, 21, 23	kalih serdadu jepang dipuntamani cundrik kaliyan Mas Ngubaeni saha Sukasdi. Rikala menika Permadi saweg dipunbanda wonten ing Saka.	Gambar. 1 Lampiran.10
2.	<i>Diagramatis</i>			
	Cariyos sejarahipun Indonesia awit Jaman Penjajahan dumugi mardika	1, 3, 4, 6, 9, 19, 20	Wiwitanipun Indonesia dipunjajah kaliyan Belanda, lajeng dipunjajah malih kaliyan Jepang dumugi mardika. Sasampunipun mardika indonesia ngadepi kasus	“saja bareng Djepang perange rada kadesek dening sekutu, wewadine Djepang anggone djajah negara kita kawijak kabeh. Bangsa kita ngalami maneh pandjadjahan kang luwih sengsara,.....”

No.	Wujud Ikon	No. Data	Indikator	Pethikan Data
			pemberontakan PRRI, Irian Barat saha kasus Ganyang Malaysia.	<i>“Telung tahun setengah riwajate Djepang entek anggone ndjadjah Indonesia. Tanggal 17 Agustus 1945 kasusul dina keramat Proklamasi Kemerdekaan negara kita...”</i>
3.	Metafora			
	Tembung entar	2, 5, 7, 10, 12, 14, 15	Nalika saweg duka, pasuryane Pak Menggung abang ngatirah ingkang tegesipun duka sanget.	<i>Pasurjane abang ngatjirah</i>
	Ukara Pepindhan	11, 18	Semangat kaprajuritan saha kumpulan-kumpulan ingkang ancasipun kangge mbela Nagri kathah tuwuh wonten ing pundi-pundi kadosta tuwuhipun jamur ingkang kathah.	<i>“...ing ngendi-endi semangat kapradjuritan lan kumpulan-kumpulan pada pating drejul kaja djamur metune.”</i>

Tabel 9. Tandha Ingkang Awujud Indeks

No.	Wujud Indeks	No. Data	Deskripsi	Pethikan Data
1.	Tumindakipun paraga ingkang andadosaken duka.	1, 4, 9	Tumindakipun Widowati ingkang boten nglampahi kersanipun Pak Menggung saengga andadosaken dukanipun Pak Menggung.	<i>“Pak Menggung lagi duka banget, ndukani putrane putri R. Adjeng widowati kang mbangkang kersane.”</i>
2.	Tumindakipun paraga ingkang andadosaken rasa patrotisme.	6, 7, 8, 10, 13, 15, 16, 17	Teguh Santosa dados relawan TRIKORA (Tri Komando Rakyat) wonten ing Ambon, kangge ngrebut Irian Barat saking Kolonialisme Belanda.	<i>“...Nanging emane Teguh Santosa ora bisa nunggoni, awit ing wektu semono deweke lagi ngajahi tugas menjang Ambon, kanggo persiapan ngrebut baline Irian Barat kang isih dikukuhi dening kolonialisme Landa.....”</i>
3.	Tumindakipun paraga ingkang andadosaken rasa sih katresnan.	2, 3, 11, 12, 14	Tumindakipun Widowati ingkang boten kersa nglampahi kersanipun Babah Liem	<i>“Aku ora sudi nglakoni. Bok duwitmu kabeh ditumplek ana medja kene, aku tetep ora gelem nuruti kekarepaning</i>

No.	Wujud Ikon	No. Data	Indikator	Pethikan Data
			kangge tindak nistha saengga Permadi sansaya tresna kaliyan Widowati.	<i>atimu.”</i>

Tabel 10. Tandha Inggang Awujud Simbol

No.	Wujud Simbol	No. Data	Indikator	Pethikan Data
1.	Gelar nama	1, 2, 3, 4	Gelar Bendara, Radhen Mas, Radhen Ayu saha R.Adjeng wonten ing masarakat Jawi minangka pratandha priyantun menika gadhah status sosial ingkang inggil.	Gelar R.Adjeng ingkang dipunginakaken paraga Widowati dados titikan menawi paraga menika kagolong priyayi utawi gadhah <i>status sosial</i> ingkang inggil.
3.	Jaman Penjajahan Jepang	8, 9, 10, 11, 12	Jaman Penjajahan Jepang minangka simbol penjajahan ingkang langkung kejem tinimbang penjajahan sanesipun. Kasengsaran tuwuh wonten ing pundi-pundi, kathah rakyat ingkang dipundadosaken romusa saha para kenya-kenya ingkang dipundhadhosaken papan hawa nepsunipun.	<i>Bangsa kita ngalami maneh pandjadjahan kang luwih sengsara, nganti akeh bangsa kita sing mung kari lunglit awake, amargo tansah diperes, dipepes, ditindes.</i>
2.	Gendera Merah Putih	5, 6, 7	Gendera Merah Putih minangka simbol keberanian, perjuangan saha kesucian para pahlawan.	<i>Kanti semangat sing makantar-kantar, para pemuda bandjur wiiwt njerbu. Bedil, mrijem, mitraliur, bazoka muni bebarengan, nganti kabeh pada kentekan mimis. Wusanane bareng esuk, Djepang bandjur masang gendera putih</i>

Adhedhasar ikon, indeks, saha simbol makna ingkang kaandut wonten ing cariyos inggih menika minangka warga nagari Inonesia kedah gadhah semangat juang ingkang makantar kangge mbela nagari saha njagi kawutuhanipun sasampunipun mardika. Kadosta para pejuang ingkang sampun kanthi rila ngorbanke nyawa supados nagari Indonesia menika saged uwal saking penjajahan.

B. PIREMBAGAN

1. Unsur-Unsur Intrinsik Wonten Ing Novel Kumandanging DWIKORA

a. Tema

Novel menika gadhah mapinten-pinten *tema* inggih menika *tema mayor* saha *tema minor*. *Tema minor* kangge nyengkuyung saha menonjolkan *tema mayor* utawi tema utami.

Gambar 5. Bagan Tema novel Kumandanging DWIKORA

<i>Tema Mayor</i>	<i>Tema Minor</i>
Perjuangan mbela nagari saking penjajahan saha njagi kawutuhanipun sasampunipun mardika.	1. Katresnan 2. Raos nasionalisme ingkang inggil 3. Menangipun pihak ingkang leres saking pihak ingkang awon.

1) Tema Mayor

Tema mayor utawi *tema* ingkang dados dhasaring cariyos, wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* inggih menika perjuangan mbela nagari saking penjajahan saha njagi kawutuhanipun sasampunipun mardika. Dipuntemtokake *tema* menika dumados *tema mayor* ingkang kaping setunggal adhedhasar irah-irahanipun cariyos. Novel menika gadhah irah-irahan *Kumandanging DWIKORA*, saking nama menika saged dipuntingali kanthi langsung bilih nama menika

wonten gegayutanipun kaliyan *perjuangan*. Wonten ing novel dipuncariyosaken bilih Soekarno minangka *Presiden Panglima Tertinggi Angkatan Perang Republik Indonesia* wonten ing tanggal 3 Mei 1966 paring komando kangge sukarelawan *Dwi Komado Rakyat "DWIKORA"*. Ancasipun komado menika kangge nglawan nagari *boneka* Malaysia ingkang badhe ngalang-ngalangi madegipun Republik Indonesia ingkang sampun mardika saha majeng.

"..... Sekarang saja memberi komando jang bernama :DWIKORA. Komado aksi pengganjangan negeri boneka MALAYSIA." (Any Asmara, 1966 kaca 64)

Inkang kaping kalih, *tema pokok* menika saged dipuntemtokake saking kathahipun kadadosan ingkang gegayutan kaliyan *bab perjuangan*. Novel *Kumandanging DWIKORA* kaperang dados gangsal bagian inggih menika Tinundhung, Godhaning Ngaurip, Pantjaroba, Kanugrahaning Widi saha Tugas Luhur. Saking gangsal perangan menika, bagian kalih, tiga, sekawan saha gangsal nyariosaken babagan perjuangan. Dipuncariyosaken wonten ing Bagian kalih, guguring Permadi Nalika saweg nggempur Markasipun Jepang wonten ing Kota Baru.

"Korban Djepang uga akeh, mangkono uga fihak kita. Sing nemahi gugur ana 18. Sing tatu abot ana 50 luwih. Ing antarane para pemuda sing gugur mau, salah sidjine Permadi. Nanging sadurunge deweke gugur, wis bisa nguntjalake granat disik, nganti markas Kido Butai dadi kobong. Bubar kaja ngono Permadi bandjur kena sasaran mitraliur. Dadane tatu arang krandjang. Gugur pinda kusuma." (Any Asmara, 1966 kaca 34)

Lajeng wonten ing perangan salajengipun nyariosaken perjuanganipun Teguh Santosa. Piyambakipun dados tentara ingkang njagi kantrintiman saha kawutuhaning Indonesia sasampunipun mardika. Dipuncariyosaken piyambakipun

numpes pembrontakan PRRI, ndherek perjuangan kangge kamardikaning Irian Barat saha sukarelawan kangge nglawan Nagari boneka Malaysia.

“Ing wektu iku atine Erna Nio bungah banget. Bungah merga sing lanang arep mangkat menjang garis depan, kanggo ngganjang negara boneka “Malaysia” gawejane Inggris....” (Any Asmara, 1966 kaca 66)

2) *Tema Minor*

Tema minor saking cariyos inggih menika katresnan, raos nasionalisme ingkang inggil, saha menangipun pihak ingkang leres saking pihak ingkang awon. Sanajan cariyos menika *temanipun* perjuangan ananing kaselip ugi cariyos katresnan antawisipun Widowati saha Permadi ugi cariyos katresnanipun Teguh Santosa saha Erna Nio.

Dipuncariyosaken katresnanipun Widowati kaliyan Permadi ingkang boten dipunsarujuki Pak Menggung amargi status sosialipun. Mangertos ramanipun boten sarujuk, Widowati jengkar saking griyanipun, lajeng tindhak dhateng griyanipun Permadi. Widowati langkung milih bebrayan kaliyan Permadi saha nguwalake status sosialipun ingkang inggil dumados rakyat biyasa. Salajengipun inggih menika cariyos katresnanipun Teguh Santosa saha Erna Nio. Teguh Santosa pinanggihan kaliyan Erna Nio nalika saweg tugas kangge numpes pembrontak PRRI.

“Malah saiki widowati wis dudu radan adjeng maneh, sandang penganggone wis lumrah, sarwa prasadja, mangkono uga uripe ja kaja salumrahing uripe wong lumrah. Permadi weruh owah-owahan kaja mangkono saja kundak asihe. Sih katresnan saja kandel banget, awit rumangsa uripe ketiban pulung, ketiban wahju” (Any Asmara, 1966 kaca 17)

Tema minor sanesipun inggih menika raos nasionalisme ingkang inggil. Rikala Jaman Penjajahan rakyat Indonesia gadhah rasa juang ingkang inggil

kangge mbela negari saking penjajahan. Sanajan anggenipun berjuang namung ngginakaken *bambu runcing* ananging para pejuang menika boten wedi, semangat makantar tasih wonten kangge numpes para penjajah. Semangat saha perjuangan menika saged andadosaken andhamel kamadikaning Indonesia.

Sasampunipun mardika para pejuang saha rakyat Indonesia taksih kedah berjuang kangge njagi kawutuhanipun Indonesia saking pihak-pihak ingkang boten remen kaliyan madegipun Indonesia saha badhe njajah malih Indonesia. Semangat kangge njagi kawutuhaning Indonesia andhadhosaken Indonesia saged mardika saha majeng dumugi samenika. Kawonipun penjajah minangka pratandha menawi kabecikan menika saged ngasorake pihak ingkang awon. Semangatipun rakyat Indonesia dipunandharaken kanthi pethikan data wonten ing ngandhap menika.

“Rakjat Indonesia kang tansah ngigit-igit bandjur pada tjantjut taliwanda, saijeg saeka kapti, pada genti njerbu Djepang kanti gegaman bambu runtjing. Semangat pahlawan Matahari Terbit lebur berantakan dening semangat banteng Indonesia sing ketaton. Markas-markas Djepang diserbu, akeh Djepang pada diganjang dening gerilya kita.” (Any Asmara, 1966 kaca 31)

b. Alur

Sasampunipun dipunanalisis, saged dipunpendhet dudutanipun menawi novel *Kumandanging DWIKORA* gadhah alur campuran. Novel menika kathah kadadosan-kadadosan ingkang dipuncariyosaken kanthi runtut ananging ugi wonten nyariosaken kadadosan-kadadosan rikala rumiyin utawi *flash-back*. Menawi dipungambaraken kanthi skema inggih menika.

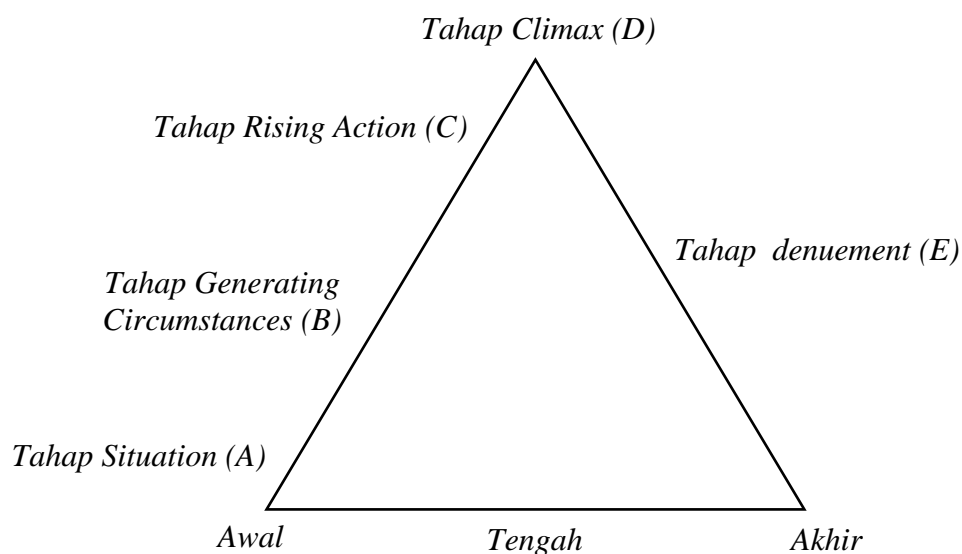
D 1 —————> A —————> B —————> C —————> D2 —————> E

Gambar 6. Skema Alur Campuran Novel Kumandanging Dwikora

Tandha D1 menika minangka wiwitanipun cariyos ingkang intinipun kenging menapa Widowati jengkar saking griyanipun saha nilaraken gelar ningratipun. Menawi A, B, C inggih menika kadadosan-kadaosan saklajengipun ingkang dados intinipun cariyos inggih menika cariyos pagesanganipun Widowati, Permadi, Teguh Santosa saha Erna Nio. D2 menika kadadosan-kadadosan ingkang dipunsorot balik ingkang intinipun nyariosaken kenging menapa tiyang sepuhipun Widowati jengkar saking griyanipun. D2 menika mangke wonten gegayutanipun kaliyan perkawis D1. Salajengipun E minangka tahap pungkasaning cariyos saking kadadosan A, B, C.

Kadadosan-kadadosan wonten ing novel, dipunperang dados gangsal tahapan inggih menika *tahap penyituasian (tahap situation)*, *tahap pemunculan konflik (tahap generating circumstances)*, *tahap peningkatan konflik (tahap rising action)*, *tahap klimaks (tahap climax)*, saha *tahap penyelesaian (tahap denuement)*. Tahapan Alur wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA*, dipungambaraken kanthi bagan wonten ing ngandhap menika.

Gambar 7. Tahapan alur Novel Kumandanging DWIKORA

Wonten ing novel menika *Tahap penyituasian (tahap situation)* dipunwiwiti kanthi dukanipun Pak Menggung amargi putrinipun inggih menika R.Adjeng Widowati boten kersa nglampahi kersanipun kangge jejodhohan kaliyan Bendara R.M. Trenggono putranipun R. Tumenggung Sindupradja. Piyambakipun sampun sanget anggenipun tresna kaliyan Permadi. Miturut Pak Menggung, Permadi boten pantes menawi sesandhingan kaliyan putrinipun amargi status sosialipun ingkang boten sami. Boten sarujukipun Pak Menggung saged dipuntingali saking pethikan data:

“.....apa djagat iki wi sepi wong lanang, ana kepentjut bae teka karo wong wajang wong, wong urakan, wong kompra. Teka kowe ora idep isin temen lan ngremehake karo wong tuwa, arep mopoki tindja menjang raiku. Apa memper anak putra tilas tumenggung kok mantune wong wajang wong sing kompra.....” (Any Asmara, 1966 kaca 8)

Tahap salejengipun inggih menika tumekaning konflik utawi *Tahap generating circumstances* nalika Widowati jengkar saking griyanipun, lajeng nedhaki Permadi. Manahipun Widowati boten sekeco saha munda-mundu amargi badhe nilaraken ibu ingkang langkung dipuntresani. Ananging nalika kelingan dipundukani kaliyan Ramanipun, Widowati mutusaken jengkar saking griyanipun liwat lawang wingking.

“Kanti alon-alon lakune lan njangking tase, R.Adjeng Widowati bandjur mbukak lawang alon-alon, bandjur ditutupake maneh rapet, uga alon-alon. Lakune setengah djindjit bandjur ndjudjug ing lawang butulan. Lawang dibukak alon-alon kantjinge....” (Any Asmara, 1966 kaca 12)

Widowati gadhah niat kangge pinanggih kaliyan Permadi, priya ingkang sanget dipuntresnani. Kanthi nitih becak Widowati dumugi wonten ing papan pangggenanipun Permadi wonten ing Solo inggih menika pondokan anggota wayang wong Sunaring Budaya. Ananging Permadi boten wonten ing pondokan,

piyambakipun saweg kondur wonten ing Magelang amargi simbokipun saweg gerah. Mireng kados mekaten Widowati marani Permadi wonten ing Magelang.

Kanthi nitih bis, Widowati dumugi Magelang saha piyambakipun saged pinanggih kaliyan Permadi. Lajeng Widowati bebrayan kaliyan Permadi. Boten dangu sasampunipun Permadi kaliyan Widowati bebrayan, Simbokipun Permadi seda. Permadi sedhih sanget ananging sedhipun kala wau banjur dipunlipur dening garwanipun inggih menika Widowati. Sasampunipun bebrayan kaliyan Permadi, Widowati dede sanes raden ajeng malih, sandang saha panganggenipun sampun limrah saha prasaja. Permadi sakmenika dados dalang saha guru beksa menawi Widowati dados waranggana. Amargi swantenipun ingkang sae, piyambakipun pikantuk sesebutan Wara Mekar Sari.

“R. Adjeng Widowati dewe dasare pantjen temen-temen anggone ngudi menjang kasenian seni suwara, mula lagi telung sasi bae wis wani metoni ing kalangan. Suwarane empuk, bening, nganjut-anjut, malah saiki oleh sesebutan : Wara Mekar Sari...” (Any Asmara, 1966 kaca 18)

Salajengipun konflik sansaya minggah utawi dipunsebut *tahap rising action* inggih menika nalika Jaman Penjajahan Jepang. Nalika Jaman Penjajahan Jepang pagaesanganipun rakyat Indonesia sansaya sengsara menawi dibunbandhingaken kaliyan Jaman penjajahan Belanda. Kasengsaran menika ugi dipun raosaken kaliyan Permadi saha Wara Mekar Sari. Nalika Jepang kuwasa bab kesenian menika sirna. Kangge nyekapi kabetahan Permadi kapeksa madosi pedamelan sanes, ananging boten pikantuk-pikantuk. Kangge mbantu garwanipun, Widowati dodolan latengan wonten ing ngajeng griya sinambi momong Teguh Santosa.

“Weruh tindake sing lanang kaja ngono mau Wara Mekar sari welas banget, bandjur melu tjawe-tjawe, rekane dodolan laatengan ana ngarep omah sinambi momong Teguh Santosa. Nanging wusanane barange entek ora oleh

duwit. Merga diutangi ora dibajar. Permadi saja sedih atine.” (Any Asmara, 1966 kaca 24)

Sasampunipun kamardikan permadi saha sakulawarga pindhah dhateng Ngayogyakarta. Permadi lajeng nderek BKR ingkang dumados saking pejuang-pejuang Peta, Seinendan, Seinen Kurensyo, Keibodan, Neiho, Barisan Berani Mati, Barisan Pelopor TRM saha Keibodan, Heiho, saha Barisan Pelopor sanesipun ingkang ancasipun kangge njagi kantintriman saha kaslametan rakyat. Tanggal 6 Oktober 1945 rikala nyerbu markasipun Jepang Kido Butai wonten ing Kota Baru, Permadi gugur. Guguripun Permadi saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“Korbane Djepang uga akeh, mangkono uga fihak kita. Sing nemahi gugur ana 18. Sing tatu abot ana 50 luwih. Ing antarane para pemuda sing gugur mau, salah sidjine Permadi. Nanging sadurunge deweke gugur, wis bisa nguntjalake granat disik, nganti markas Kido Butai dadi kobong. Bubar kaja ngono Permadi bandjur kena sasaran mitraliur. Dadane tatu arang krandjang. Gugur pinda kusuma.” (Any Asmara, 1966 kaca 34)

Novel menika gadhah tigang *Tahap climax* utawi puncak konflik. *Klimaks* ingkang kaping setunggal inggih menika nalika Widowati kepengin pinanggih kaliyan tiyang sepuhipun. Widowati sampun madosi wonten ing pundi-pundi ananging piyambakipun dereng saged pinanggih. Perkawis menika andadosaken sedhihipun Widowati. Pepinginanipun Widowati supados saged pinanggih kaliyan tiyang sepuhipun saged katingal saking pethikan *data*:

“Njut.....gagasane saja ngulur dawa maneh, dibarengi wetuhing luh kang tumetes metu, merga bandjur kelingan menjang... wong tuwane dewe, wiwit deweke tinundung nganti tumekane wis dadi wong tuwa, durung nate ketemu, lan ora ana kabare.” (Any Asmara, 1966 kaca 38)

Klimaks ingkang kaping kalih inggih menika nalika Belanda badhe ngerbut Irian Barat saking Indonesia. Presiden Soekarno minangka *Panglima Tertinggi*

Angkatan Perang Republik Indonesia lajeng paring dhawuh TRIKORA (Tri Komando Rakyat) wonten ing alun-alun Ngayogyakarta. Dhawuh menika kangge ngrebut konduripun Irian Barat saking kolonialisme Belanda. Nalika semanten Erna Nio saweg ngandhut, nalika nglairake garwanipun inggih menika Teguh Santosa boten saged ngancani. Piyambakipun saweg tugas wonten Ambon kangge persiapan ngrebut malih Irian Barat saking kolonialisme Belanda. Kadadosan menika saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“Munndak dina kandutane Erna Nio saja mundak gedhe. Lan bareng wis titi mangsane, bandjur nglairake metu wadon. Nanging emane Teguh Santosa ora bisa nunggoni, awit ing wektu semono deweke lagi ngajahi tugas menjang Ambon, kanggo persiapan ngrebut baline Irian Barat kang esih dikukuhi dening kolonialisme Belanda.....” (Any Asmara, 1966 kaca 29)

Klimaks ingkang kaping tiga inggih menika sasampunipun perkawis Irian barat, Indonesia dipunguncang malih kaliyan perkawis pambentukaning nagari boneka Malaysia damelanipun imperialisme Inggris. Ancasipun nagari boneka Malaysia menika kanggo ngalang-ngalangi madegipun Republik Indonesia ingkang sampun mardika saha majeng. Mangertos tindakipun Tengku Abdulrachamn ingkang sansaya nantang Bangsa Indonesia, Bung karno minangka *Presiden Panglima Tertinggi Angkatan Perang Republik Indonesia* paring dhawuh kangge DWIKORA “Dwi Komado Rakyat”. Dhawuh menika minangka wujud aksi pengganyangan nagari boneka Malaysia.

Pada tanggal 19 Desember 1961 saja memberi perintah kepada seluruh Indonesia jang TRI KOMANDO RAKJAT. Sekarang saja memberi komnado jang bernama: DWIKORA. Komado aksi pengganjangan negara boneka “MALAYSIA” (Any Asmara, 1966 kaca 64)

Konflik-konflik ingkang *klimaks* wonten ing nginggil lajeng dipunpungkasi ingkang dipunsebut *tahap denuement*. *Klimaks* ingkang kaping setunggal inggih

menika nalika Widowati kepengin pinanggih kaliyan tiyang sepuhipun. *Klimaks* menika dipunpungkasi kanthi pepanggihnipun Widowati kaliyan tiyang sepuhipun. Ananging dhereng ngantos dangu anggenipun kumpul, Rama saha ibunipun seda. Pungkasanipun *klimaks* menika saged dipuntingali saking pethikan *data*:

*“Pandjenengan sinten. Pitakone djuru kuntji mau
Aduh..... rama, rama..... punapa rama pangling dateng ingkang putra
pijambak, kula pun Widowati.
Saknalika juru kuntji mau kaget. Bareng eling terus nubruk ngrangkul Wara
Mekar Sari kentjeng.
Aduh gusti tibane kowe putraku dewe Widowati. Rama dewe uga wis lawas
anggone nggoleki kowe nembe bisa ketemu ana kene. Duh gusti kula njuwun
pangapura, Saiba bungahe ibumu mengko jen ketemu karo kowe nduk, ibumu
wis kangen banget.” (Any Asmara, 1966 kaca 54)*

Klimaks ingkang kaping kalih inggih menika perkawis Irian Barat. *Klimaks* menika dipunpungkasi kanthi menangipun pihak Indonesia ingkang saged andamel Irian Barat saged mardika saking Belanda. Sasampunipun nggayahi tugas menika Teguh santosa kondur saha saged pinanggih kaliyan kaluwarganipun mliginipun putrinipun ingkang samenika umuripun sampun tigang wulan. Pungkasan *klimaks* menika saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“Bareng Endang Wahju Trikorawati wis umur 3 sasi, Teguh Santosa nembe bali saka tugase..... Tanggal 1 Oktober 1962 Landa sida lunga saka Irian Barat bareng meruhi kekuwataning Sukarelawan/Sukarelawati kita kang nedya numpes Landa.” (Any Asmara, 1966 kaca 61)

Klimaks ingkang kaping tiga inggih menika nalika perkawis pambentukaning nagari boneka Malaysia, lajeng Presiden Soekarno paring dhawuh kaliyan sukarelawan DWIKORA kangge aksi pengganyangan nagari boneka Malaysia. *Klimaks* menika dipunpungkasi kanthi paraga Teguh Santosa

ndherek dados sukarelawan DWIKORA. Ndharekipun Teguh Santosa dados sukarelawan saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“Ing wektu iku atine Erna Nio bungah banget. Bungah merga sing lanang arep mangkat menjang garis depan, kanggo ngganjang negara boneka “Malaysia” gawejane Inggris....” (Any Asmara, 1966 kaca 66)

c. Paraga

Paraga saha wewatakanipun, minangka unsur ingkang wigati wonten ing *karya naratif*. Kawontenanipun paraga saged andadosaken cariyos menika kadosta kadadosan ingkang kasunyatan. Wewatakanipun paraga menika saged andamel konflik ingkang andadosaken kabentukipun cariyos. Kangge nggambarake paraga kanthi *ciri fisik* saha wewatakanipun inggih menika ngginakaken *teknik ekspositori* saha *teknik dramatik*. *Teknik ekspositori* inggih menika paraga ingkang dipunandharaken kanthi langsung awit tumindakipun, wewatakanipun utawi kapribadenipun, saha *ciri fisikipun*. *Teknik dramatik* inggih menika kadosta drama, paraga menika boten langsung dipunandharaken tumindakipun, wewatakanipun utawi kapribadenipun saha *ciri fisikipun*. Saengga menawi badhe nedahaken wewatakan utawi kapribadenipun paraga menika saged dipuntitikani saking tumindakipun paraga saha kadadosan ingkang sampun kalampahan.

Adhedhasar saking *segi peranan* utawi tingkat wigatinipun paraga wonten ing cariyos wonten paraga tama saha paraga *tambahan*. Amargi kawontenanipun ingkang kathah wonten ing novel, paraga R.Adjeng Widowati, Permadi, Teguh santosa saha Erna Nio kagolong paraga tama. Saklajengipun paraga Pak Menggung, A. Aju Menggung, Pak Ranu, Mas Ngubaeni, Sukasdi, saha kalih

serdadu Jepang kagolong paraga tambahan amargi kawontenanipun ingkang sekedhik saha boten patos dipungatosaken. Adhedhasar *fungsi penampil tokoh*, wonten paraga protagonis saha antagonis wonten ing novel menika. Paraga protagonis wonten ing novel inggih menika R..Adjeng Widowati, Permadi, saha Teguh santosa. A. Aju Menggung, Pak Ranu, Mas Ngubaeni, Sukasdi, saha Erna Nio. Analisis paraga protagonis adhedhasar paraga menika gadhah kapribaden ingkang sae. Paraga antagonis inggih menika Pak Menggung saha kalih serdadu Jepang. Menawi analisis paraga antagonis adhedhasar paraga menika gadhah kapribadenipun ingkang boten sae.

Adhedhasar wewatakanipun paraga, wonten paraga *sederhana* saha *bulat* wonten ing novel menika. paraga *sederhana* wonten ing novel inggih menika R..Adjeng Widowati, Permadi, Teguh santosa, A. Aju Menggung, Pak Ranu, Mas Ngubaeni, Sukasdi, Erna Nio saha kalih serdadu Jepang. paraga *sederhana* inggih menika paraga ingkang gadhah wewatakan ingkang ajeg boten owah-owah. Menawi paraga *bulat* inggih menika paraga ingkang gadhah kathah wetakan utawi kapribaden. *Paraga bulat* wonten ing novel inggih menika Pak Menggung. Amargi Pak Menggung wonten ing wiwitanipun, dipuncariyosaken paraga ingkang gadhah watak ingkang gampil nesu saha sombong ananging wonten ing pungkasan cariyos Pak Menggung gadhah wewatakan ingkang sae saha wicaksana. Analisis paraga adhedhasar wewatakan dimensionalipun saged dipuntingali saking Fisiologis (Fisik), saha Psikologis (wewatakan/kapribadhen). Kasiling analisis paraga wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* inggih menika.

1) R. Adjeng Widowati/Wara Mekar Sari

R. Adjeng Widowati/Wara Mekar Sari minangka paraga tama wonten ing *novel Kumandanging DWIKORA*. *Novel* menika dipun perang dados gangsal bagian, paraga Widowati wonten ing sedaya bagian menika. Sedayanipun perangan menika nyariosaken pagesangan ingkang gegayutan kaliyan Widowati. Wewatakan saha *ciri fisik* paraga Widowati dipunandharaken kanthi langsung (*teknik ekspositori*) saha boten langsung (*teknik dramatik*). Widowati menika kagolong paraga protagonis. Adhedhasar wewatakanipun paraga menika kagolong paraga sederhana amargi namung gadhah wewatakan tartamtu kemawon inggih menika wewatakan ingkang sae ingkang awujud bekti saha setya kaliyan garwanipun, wicaksana, saha asih kaliyan tiyang sepuhipun.

Widowati menika asalipun saking kulawarga ingkang status sosialipun inggil. Piyambakipun tinggal wonten ing Solo, Ramanipun R. Tumenggung minangka tilas tumenggung menawi ibunipun A. Aju Menggung. Wonten ing cariyos menika boten dipunandharaken yuswanipun Widowati, namung dipunandharaken kanthi langsung menawi Widowati menika tiyang estri ingkang ayu. Andharan Widowati minangka tiyang estri ingkang ayu saged dipuntingali saking pethikan *data* wonten ing ngandhap menika :

“Pantjen ora maido awit Wara Mekar Sari mundak saja ajune, ketambahan swarane bisa gawe mereme sing krungu, ngepentjutake” (Any Asmara, 1966 kaca 19)

Widowati tresna kaliyan Permadi, ananging boten dipunsarujuki kaliyan Pak Menggung amargi perkawis status sosial. Lajeng Widowati jengkar saking griyanipun kangge nedhaki permadi. Sasampunipun pinanggih, Permadi saha

Widowati menika lajeng bebrayan. Permadi samenika dados dhalang saha guru beksa menawi Widowati dados waranggana. Pepenginipun Widowati kangge gladhen kasenian mliginipun seni swanten, saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“R. Adjeng Widowati dewe dasare pantjen temen-temen anggone ngudi menjan g kasenian seni suwara, mula lagi telung sasi bae wis wani metoni ing kalangan. Suwarane empuk, bening, nganjut-anjut, malah saiki oleh sesebutan : Wara Mekar Sari.” (Any Asmara, 1966 kaca 18)

Widowati kagolong waranggana ingkang ayu saha gadhah swanten ingkang sae. Kathah priya-priya ingkang tresna kaliyan piyambakipun. Wonten salah satunggaling kadadosan ingkang nguji kasetyaning Widowati. Nalika dipuntanggap kaliyan Babah Liem, piyambakipun dipuniming-imingi arta ingkang kathah kanthi syarat nuruti kekarepaning Babah Liem. Ananging Widowati boten kagoda, piyambakipun tetep setya dening garwanipun. Nalika jaman penjajahan Jepang, pagesangan Widowati saha Permadi sanget sengsara. Sanajan Widowati rikala rumiyin boten nate ngraosaken gesang ingkang sengsara ananging piyambakipun tetep setya ngancani garwanipun nglampahi pagesangan menika. Wewatakan Widowati ingkang setya saha ngabekti kaliyan garwanipun saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“Babah liem, aku ora butuh duwit lan ora butuh jen dikon nuruti kakarepaning atimu. Aku wis duwe bodjo, wangsulane Wara Mekar Sari rada sengol” (Any Asmara, 1966 kaca 20)

Dangu anggenipun Widowati boten pinanggih kaliyan tiyang sepuhipun, wonten raos pepengin kangge madosi. Widowati lajeng usaha madosi tiyang sepuhipun wonten ing pundi-pundi ananging boten pinanggih-pinanggih. Kanthi usaha menika, ingkang pungkasan Widowati saged pinanggih malih kaliyan

tiyang sepuhipun. Andharan menika pratandha sanajan jengkar saking griya saha nilaraken tiyang sepuhipun, sajatosipun Widowati sanget anggenipun asih kaliyan Rama saha Ibunipun. Wewatakan menika saged dipuntingali saking pethikan data:

“Aduh rama..... rama, sampun dangu anggen putra madosi rama, dawahipun rama wonten ngriki. Duh rama putra njuwun gunging pangaksama ingkang katah.kaja ngono panangise Wara Mekar Sari...” (Any Asmara, 1966 kaca 54)

Widowati ugi gadhah wewatakan ingkang wicaksana. Nalika Teguh Santosa nyenyuwun donga pangestu badhe wonten Sumatera Tengah numpes para pembrontak PRRI. Widowati kanthi wicaksana paring wejangan kangge putranipun supados anggadahi jiwa ingkang suci, ngayomi tiyang ingkang boten gadhah daya saha ampun andamel siya-siya dhateng mungsuh ingkang sampun kawon. Wicaksanipun Widowati saged dipuntingali saking pethikan data:

“Ija ngger, kowe dak pangestoni. Mung bae welingku sarehning kowe lagi ngajahi tugas sing luhur, mula djiwamu kudu sing resik. Lire resik kowe adja nduweni melik apa-apa..... Anggonmu tugas kudu kanti ati sutji. Senadjan kuwi mungsuh upamane, nanging jen wis kalah, adja kok sija-sija. Lan tetulunga wong sing pada wedi lan ringkih, kuwi kabeh wadjib kok ajomi” (Any Asmara, 1966 kaca 42)

2) Permadi

Permadi garwa saking Widowati minangka paraga tama wonten ing *novel Kumandanging DWIKORA*, sanajan kawontenanipun paraga menika namung dumugi bagian kalih ananging paraga menika gadhah peranan ingkang langkung wigati wonten ing dalanipun cariyos. Tanpa paraga menika alur cariyos wonten ing novel menika boten saged kabentuk. Permadi menika kagolong paraga protagonis utawi paraga ingkang gadhah wewatakan ingkang sae. Wewatakan

paraga menika dipandharaken kanthi *analisis ekspositori saha dramatik*. Adhedhasar wewatakanipun paraga menika kagolong *paraga sederhana* amargi gadhah wewatakan utawi kapribadhen tartamtu kemawon. Wewatakan ingkang dipungadhah Permadi inggih menika tanggel jawab saha pejuang.

Permadi dipuncariyosaken minangka priya ingkang gadhah status sosial ingkang ngandhap. Ananging piyambakipun saged pikantuk garwa saking tiyang estri ingkang gadhah status sosial inggil. Wonten ing cariyos paraga Permadi namung dipunandharken priya ingkang biyasa-biayasa kemawon kadosta tiyang jaler lumrahipun, boten wonten ingkang istimewa. Andharan menika Saged dipuntingali saking pethikan *dhata*:

“Prija mau dudu turuning wong luhur, wong lumrah bae, lan rupane ja ora bagus, ora gagah. Nanging kanggone R.Adjeng Widowati wis rumangsa marem banget, sih katresnane mak glogok pantjen wis disokake kabeh karo prija mau” (Any Asmara, 1966 kaca 10)

Permadi sanget anggenipun tresna kaliyan bab kasenian. Rikala rumiyin piyambakipun dhadhos anggota ringgit tiyang Sunaring Budaya. Sasampunipun bebrayan kaliyan Widowati piyambakipun dhadhos dhalang saha guru beksa. Kapatah piyambakipun ugi nyekel kumpulan Beksa Budaya wonten ing kutha Magelang. Remenipun Permadi kaliyan kasenian saged dipuntingali saking pethikan data:

“Permadi bandjur metu anggone dadi wajang wong. Lan saiki bandjur dadi dalang wajang kulit. Kedjaba dadi dalang uga dadi guru beksa, kapatah njekel kumpulan Beksa Budaya sing nembe madeg ing Kuta magelang. Pantjen Permadi mumpuni banget ing kasenian beksa, gending lan seniswara, sasat kabeh ketjakup.” (Any Asmara, 1966 kaca 18)

Permadi minangka tiyang jaler saha priya ingkang tanggel jawab kaliyan kulawarganipun. Kabukti nalika simbokipun gerah, piyambakipun kondur wonten

ing Magelang. Amargi namung tinggal piyambak, dados Permadi kedah tanggel jawab ngurus simbokipun. Sasampunipun bebrayan piyambakipun ugi sanget anggenipun tanggel jawab kaliyan Widowati. Nalika Jaman penjajahan Jepang, bab kasenian mati saengga andadosken pagesanganipun Permadi saha Widowati sengsara. Permadi madosi pedamelan wonten ing pundi-pundi supados kabetahan sandhang, pangan, saha papan kulawarganipun cekap. Tanggel jawabipun Permadi saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“Mas Permadi bok wis ta ora susah ngaja penggalihe. Ora susah tindak adoh-adoh. Witikna djaragan djamane lagi kaja ngene, kahanan ing ngendi-endi ja pada bae. Aku sing njawang rumangsa melu kesel, pandjenengan tansah montang manting tindak njang endi-endi. Aku kuwatir jen kesehatan pandjenengan bandjur gerah. Mula betjike ja ana daalem bae.” (Any Asmara, 1966 kaca 24)

Permadi ugi gadhah watak pejuang. Dipuncariyosaken menawi piyambakipun ndherek BKR ingkang anggotanipun saking pejuang-pejuang. Nalika saweg nyerbu Markas Kido Butai Jepang wonten ing Kota Baru, Permadi seda. Sakderengipun seda Permadi saged andadosaken Markas Kido Butai menika kobongan. Perjuanganipun Permadi saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“Korban Djepang uga akeh, mangkono uga fihak kita. Sing nemahi gugur ana 18. Sing tatu abot ana 50 luwih. Ing antarane para pemuda sing gugur mau, salah sidjine Permadi. Nanging sadurunge deweke gugur, wis bisa nguntjalake granat disik, nganti markas Kido Butai dadi kobong. Bubar kaja ngono Permadi bandjur kena sasaran mitraliur. Dadane tatu arang krandjang. Gugur pinda kusuma.” (Any Asmara, 1966 kaca 34)

3) Teguh Santosa

Teguh Santosa putra saking Widowati saha Permadi minangka paraga tama wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA*. Perkawis menika adhedhasar kawontenanipun paraga Teguh santosa wonten ing bagian tiga, sekawan, saha

gangsal novel menika . Paraga menika gadhah peranan ingkang langkung wigati wonten ing cariyos. Teguh Santosa menika kagolong paraga protagonis utawi gadhah wewatakan ingkang sae. Wewatakan paraga menika dipunandharaken kanthi *analisis ekspositori* saha *dramatik*. Adhedhasar wewatakanipun paraga menika kagolong paraga sederhana amargi namung gadhah wewatakan utawi kapribadhen tartamtu kemawon. Wewatakan Teguh Santosa inggih menika bekti kaliyan Ibunipun, pejuang saha remen bab seni.

Paraga menika dipunandharaken gadhah ciri fisik ingkang sae. Teguh Santosa gadhah prawakan ingkang kukuh saha inggil. Alisipun cemeng, socanipun bening, irungipun mbangir saha gadhah brengos. Saged dipuntingali saking pethikan data:

“Teguh Santosa saiki wis dadi djaka sing degus. Awake kukuh santosadedege duwur. Blengah-blengah kaja R. Ontoseno. Pantjen awake sarwa sembada. Alise kang ketel ireng nelakake jen wantering pikir. Kendel, wani tanggung jawab. Mripate bening mencorong, irung mbangir ketambahan brengose kang njlirit alus, nambahi gagahe” (Any Asmara, 1966 kaca 36)

Teguh Santoso minangka putra ingkang ngabekti sanget kaliyan Ibunipun. Mangertos Ibunipun namung piyambakan, Teguh Santosa lajeng ngajak Ibunipun supados tinggal sesarengan kaliyan piyambakipun. Rikala dipuntugasake wonten ing Sumatera kangge numpes pemberontak PRRI, piyambakipun ugi nyenyuwun donga pangestu kaliyan Ibunipun. Wewatakan bekti menika saged dipuntingali saking pethikan data:

“Bener bu, mula kula ndjaluk pangestumu, muga-muga aku tansah pinaringan slamet, lan bisa ole gawa tugasku.” (Any Asmara, 1966 kaca 42)

Watak juangipun Permadi nurun wonten ing Teguh Santosa. Sakmenika Teguh Santosa dhadhos Tentara. Wonten ing ketentaraan piyambakipun mlebet

wonten ing Banteng Raiders ingkang sampun gadhah lelampahan ingkang kathah. Piyambakipun ugi kagolong penembak ingkang mumpuni. Teguh Santosa menika kagolong tentara ingkang gadhah watak juang ingkang inggil. Sampun kathah nindakaken tumindak ingkang gegayutan kaliyan bela Bangsa Inonesia. Piyambakipun nate numpes pemberontakan PRRI, nderek TRIKORA kangge aksi pembebasan Irian Barat saking kolonialisme Belanda saha nderek DWIKORA kangge aksi pengganyangan nagari boneka Malaysia. Watak juang menika saged dipuntingali saking pethikan data:

“Ing wektu iku atine Erna Nio bungah banget. Bungah merga sing lanang arep mangkat menjang garis depan, kanggo ngganjang negara boneka “Malaysia” gawejaning Inggris....” (Any Asmara, 1966 kaca 66)

Wonten ing kalangan katentaran, piyambakipun kapatah dados guru gendhing saha beksa. Teguh Santosa tansah dipunsuyudi dening kanca-kanca saha komandanipun. Amargi menawi saweg sela, piyambakipun asring paring hiburan kaliyan kanca-kancanipun, ugi asring ngajari kanca-kancanipun bab kasenian. Watak ingkang remen kaliyan seni menika warisan saking Bapak saha Ibunipun. Piyambakipun pinter anggenipun kridaning beksa saha gendhing. Watak remen baba seni menika saged dipuntingali saking pethikan data:

“Kedjaba dadi Tentara, sipat-sipat menjang kesenian warisane wong tuwane ug atumurun marang deweke. Wiwit isih ana sekolah S.M.P ngaanti tekan S.M.A wis katon montjer menjang ulah kridaning beksan. Menjang gending mumpuni kabeh. Dadi warisane saka Bapake tumurun menjang deweke kabeh. Mula ing kalangan ketentaraan deweke kapatah dadi guru gending lan beksa.....” (Any Asmara, 1966 kaca 36-37)

4) Pak Menggung

Paraga Pak Menggung gadhah posisi minangka ramanipun Widowati. Tumindakipun paraga menika dipundhadosaken wiiwtaning cariyos. Wonten

novel, paraga menika dipunddaosaken paraga tambahan. Kawontenan paraga menika wonten ing bagian setunggal saha sekawan. Sanajan paraga tambahan ananging kawontenaipun ugi mempengaruhi aluripun cariyos amargi cerak gegayutaniun kaliyan paraga tama. Wonten ing awal cariyos menika, Paraga menika gadhah wewatakan ingkang boten sae, ananging wonten ing pungkasan, paraga menika gadhah wewatakn ingkang sae saengga kagolong paraga protagonis-antagonis. Wewatakan menika dipungambarakan kanthi teknik dramatik. Wewatakannipun boten dipunandharaken langsung wonten ing cariyos ananging adhedasar tindak tandukipun saha prastawa ingkang kalampahan. Menawi adhedhasar wewatakanipun, paraga menika kagolong paraga bulat. Paraga menika gadhah wewatakan saha tumindak ingkang maneka warni.

Ciri fisik paraga menika boten dipunandharaken wonten ing cariyos. Paraga menika minangka tilas tumenggung saha kagolong tiyang ingkang gadhah status sosial ingkang inggil. Wonten ing awal cariyos paraga menika dipunandharaken duka sanget amargi putrinipun langkung milih Permadi tinimbang priya ingkang dipunkersakaken piyambakkipun. Piyambakipun tambah anggenipun duka ngantos-antos mbanting *vas kembang* nalika putrinipun tetep langkung milih Permadi. Saking perkawis menika saged dipunanalisis menawi parag Pak Menggung gadhah watak ingkang gampil nesu, saged dipuntingali saking pethikan data:

“Krungu ature putra putrine mau dukane Pak Menggung saja ndadi. Astane nggrebag meja, nganti Raden Aju Menggung melu kaget. Dek mau sing dadi tiban asbak, saiki ganti vas kembang sing meger-meger tumumpang ana medja terus dibanting ana djobin. Vas ambjar, kembange morat-marit banjune lambah-lambah.” (Any Asmara, 1966 kaca 8)

Miturut piyambakiipun Permadi menika boten pantes menawi sesandhingan kaliyan putrinipun. Permadi menika kagolong tiyang ingkang boten gadhah saengga dinilai boten pantes menawi sesandhingan putrinipun. Putrinipun tetep teteg anggenipun milih Permadi kangge dados sisihanipun, kahanan ingkang kados mekaten ndadosaken Pak Menggung emosi sanget saengga ngancem Widowati. Menawi taksih kekeh milih Permadi badhe dipunusir saking griyanipun. Saking sikap ingkang kados mekaten nggambaraken Pak Menggung menika gadhah watak menawi ningali tiyang menika saking status sosialipun, saged ugi dipunpirsani saking pethikan dhata:

“.....apa djagat iki wi sepi wong lanang, ana kepentjut bae teka karo wong wajang wong, wong urakan, wong kompra. Teka kowe ora idep isin temen lan ngremhake karo wong tuwa, arep mopoki tindja menjang raiku. Apa memper anak putra tilas tumenggung kok mantune wong wajang wong sing kompra.....” (Any Asmara, 1966 kaca 8)

Ningali sikapipun ramanipun ingkang kados mekaten, andadosaken Widowati jengkar saking griyanipun. Jengkaripun Widowati andhadhosaken Pak Menggung menika sadar menawi sikapipun menika boten sae. Piyambakipun lajeng ngutus dhateng sinten-sinten supados madosi putrinipun ananging boten kepanggih. Kangge nebus dosa kaliyan putrinipun Pak menggung jengkar ugi saking griyanipun badhe nyuwun dhateng pangeran mugimugi dipunlebur kalepatanipun. Pak Menggung lajeng mutusaken dados juru kunci, pedamelan ingkang kagolong asor menawi dipun pirsani saking undheraning pagesangan saha status sosialipun. Sasampunipun mapinten-pinten taun boten pinanggih kaliyan putrinipun, akhirnya piyambakipun saged pinanggih kaliyan Widowati. Bungah raosipun Pak menggung saged pinanggih malih kaliyan putrinipun.

Saking andharan menika saged dipunanalisis, sanajan nate dukani saha ngancem ngusir putnipun ananging sajatosipun paraga Pak Menggung gadhah watak asih kaliyan putrinipun. Saged dipuntingali saking pethikan data:

“Aduh gusti tibane kowe putraku dewe Widowati. Rama dewe uga wis lawas anggone nggoleki kowe nembe bisa ketemu ana kene. Duh gusti kula njuwun pangapura, Saiba bungahe ibumu mengko jen ketemu karo kowe nduk, ibumu wis kangen banget.” (Any Asmara, 1966 kaca 54)

5) A. Ayu Menggung

Paraga Ayu Menggung minangka Ibunipun Widowati saha garwanipun Pak Menggung. Wonten novel, paraga menika dipungolongan dados paraga tambahan. Kawontenan paraga menika wonten ing bagian setunggal saha sekawan. sanajan paraga tambahan ananging kawontenaipun ugi mempengaruhi aluripun cariyos amargi gegayutaniun kaliyan paraga tama. Wonten ing cariyos menika, Paraga menika gadhah wewatakan ingkang sae, saengga kagolong paraga protagonis. Wewatakan menika dipungambarakan kanthi *teknik dramatik*. Wewatakannipun boten dipunandharaken langsung wonten ing cariyos ananging adhedasar tindak tandukipun saha prastawa ingkang kalampanan. Menawi adhedhasar wewatakanipun, paraga menika kagolong paraga sederhana. Paraga menika namung gadhah setunggal wewatakan utawi watak tartamtu. Wewatakan ingkang dipungadhahi R. Ayu Menggung inggih menika Ajrih kaliyan garwanipun saha asih kaliyan putrinipun.

Ciri fisik paraga menika boten dipunandharaken wonten ing cariyos. Piyambakipun kagolong tiyang ingkang gadhah status sosial ingkang inggil. Dipuncariyosaken nalika Pak Menggung saweg dukani putrinipun, paraga menika

boten saged tumindak menapa-menapa, meneng kadosta patung. Piyambakipun boten wantun mengkak kersa garwanipun. Perkawis menika ngandharaken menawi R. Ayu menggung gadhah wewatakan ingkang ajrih kaliyan garwanipun, saged dipuntingali saking pethikan data:

“Raden Aju Menggung ora wani mengkak kersane Pak Menggung, bisane mung melu muwun, karo ngelus dada” (Any Asmara, 1966 kaca 8)

Widowati lajeng semaput amargi dipundukani teras-terasan kaliyan Ramanipun. Paraga menika raos kawatir sanget saha tansah wonten ing sanding putrinipun nalika semaput. Sasampunipun Widowati sadar, Ayu Menggung maringi wejangan dhateng putrinipun supados nurut kemawon kaliyan ramanipun. Ancasipun wejangan menika supados Widowati boten terus anggenipun dipundukani kaliyan garwanipun, amargi piyambakipun boten tega nalika ningali widowati saweg dipundukani garwanipun. Saking andharan menika saged dipunanalisis bilih Ayu Menggung menika gadhah wewatakan ingkang asih kaliyan putrinipun, saged dipuntingali saking pethikan data:

“Wis ta nduk kowe manuta bae menjang kersane ramamu, adja wangkal kaja ngono. Karo maneh kowe kudu sing eling jen kowe tansah arep nggugu karepmu dewe, kaja ngapa rasaning isin-wiranging pandjenengane rama dene duwe mantu bae kok wong saka wajang wong, gek wonge ora genah dodok selehe, bakal ngasorake dradjating ramamu. Pangandikane kanti ngarih-ari” (Any Asmara, kaca 9)

6) Erna Nio

Paraga Erna Nio garwanipun Teguh Santosa minangka paraga tama wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA*. Perkawis menika adhedhasar kawontenanipun paraga Widowati Erna Nio wonten ing bagian tiga, sekawan, saha gangsal. Paraga menika gadhah peranan ingkang langkung wigati wonten ing

cariyos. Erna Nio menika kagolong paraga protagonis utawi paraga ingkang gadhah wewatakan ingkang sae. Adhedhasar wewatakanipun paraga menika kagolong paraga sederhana amargi namung gadhah wewatakan utawi kapribadhen tartamtu kemawon inggih Pinter wonten ing perkawis rumah tangga, bekti kaliyan garwanipun saha gadhah sipat *pejuang*.

Wonten ing cariyos paraga Erna Nio menika taksih katurunan Tionghwa, bapakipun Tionghwa menawi ibunipun asli Sunda. Dipunandharaken ugi ciri fisikipun Erna Nio ingkang dipungambaraken gadhah soca ingkang bening, alis ing tipis dawa, grana ingkang mbangir, saha latinipun ingkang tipis kanthi werni abrit. Anggenipun pinaggih kaliyan Teguh Santosa nalika piyambakipun saweg dipuntumindhaki ala kaliyan pembrontak PRRI. Nalika semnaten, Teguh Santosa ningali kadadosan menika saha paring pambiyantu kaliyan Erna Nio. Andharan *ciri fisik* menika saged dipuntingali saking pethikan data:

“Mripate tansah ton-tonen marang wewajangane Erna Nio bae. Mripate sing bening, alise sing djlirit nanggal sepisan, irunge sing ngrungih lantjip, latine sing tjilik tipis abang maja-maja tansah gawe brangtaning atine. Kasulistiyane njata tanpo ana tjatjade. Kaimbuhan dedeg piadege kang sedeng, pawakane sing tjilik, bangkekane sing nawon kemit, pakulitane sing putih resik, rambute sing dipotong tjendak. Kabeh tansah dadi lam-lamaning djiwane” (Any Asmara, 1966 kaca 50-51)

Erna Nio minangka tiyang estri ingkang kagolong pinter. Erna dipunajak kaliyan Teguh Santosa wonten ing griyanipun ing Semarang kangge pinaggih kalih Ibunipun. Erna ngraos seneng sanget wonten griyanipun permadi amargi Ibunipun *welcome* kaliyan piyambakipun. Widowati ugi remen kaliyan Erna Nio amargi sasanipun ayu, piyambakipun ugi pinter anggenipun ngrawat griya saha

pinter masak. Watak pinter anggenipun ngurus *rumah tangga* menika saged dipuntingali saking pethikan data:

“Erna kedjaba sulistya rupane, uga pinter njekel lan mernata bale omah, mula omahe Teguh saja katon mundak ngresepake. Kedjaba kuwi Erna pinter masak. Awit bijen nalika ana SKP Tasikmalaja deweke wis nate dadi juara masak. (Any Asmara, 1966 kaca 52)

Sami kaliyan garwanipun, Erna Nio ugi gadhah sipat pejuang ingkang ageng. Piyambakipun gadhah rencana menawi Trikorawati, putrinipun sampun saged disapih badhe dipuntilar dados sukarelawati kangge Aksi pengganyangan Malaysia nututi garwanipun. Watak pejuang menika Saged katingal saking pethikan data wonten ing ngandhap menika:

Wis ora perlu aku dialem mas. Kedjaba kuwi besuk jen Endang wis dak sapih, arep dak pasrahake ibu, lan aku uga bandjur nututi pandjenengan. (Any Asmara, 1966 kaca 66)

7) Babah Liem

Paraga Babah Liem wonten novel menika dipungolongan dados paraga tambahan. Paraga menika namung singkat kawontenanipun, ananging saged mempengaruhi aluripun cariyos. Wonten ing cariyos paraga menika gadhah wewatakan ingkang boten sae, saengga kagolong paraga antagonis. Wewatakan menika dipunandharaken kanthi *teknik ekspositori*. Wewatakannipun sampun dipunandharaken langsung wonten ing cariyos. Menawi adhedhasar wewatakanipun, paraga menika kagolong paraga sederhana ingkang gadhah setunggal wewatakan utawi watak tartamtu.

Ciri fisikipun paraga menika boten dipunandharaken wonten ing cariyos. Kawontenanipun paraga Babah Liem kangge nguji kasetyaning Widowati dateng

garwanipun. Babah Liem minangka juragan tembakau saking Temanggung, sanget tresna kaliyan Widowati. Dhasaripun Babah Liem kawentar gadhah watak ing royal saha tukmis. Piyambakipun lajeng ngawontenaken klonengan saha sengaja ngundhang Widowati dadi pesinden. Sasampun nyinden, Babah Liem ngiming-ngimingi Widowati arta ingkang kathah kanthi syarat purun nglampahi kersanipun. Wewatakan Babah Liem ingkang royal saha tukmis menika dipunadharaken wonten ing pethikan data:

“Babah Liem sing dasare wong sing seneng royal lan tukmis, lan wis lawas nduweni nijat anggone arep ngglembuk Wara Mekar Sari mau, supaya gelem nuruti kekarepane, bandjur oleh akal. Pangirane wis ora luput, ing bengi iku Wara Mekar Sari mesti gelem nuruti kekarepane, jen di iming-imingi duwit kertas setumpuk, kaja pesinden lijane” (Any Asmara kaca 20)

8) Pak Ranu

Pak Ranu minangka paraga wonten novel menika ingkang dipungolongan dados paraga tambahan. Paraga menika wonten ing bagian tiga cariyos ananging namung singkat kawontenanipun. Paraga menika gadhah wewatakan ingkang sae, saengga kagolong paraga protagonis. Wewatakan menika dipunandharaken kanthi *teknik dramatik*. Wewatakannipun boten dipunandharaken langsung wonten ing cariyos ananging adhedhasar tumindhakipun anggenipun nglampahi perkawis ingkang saweg kalampahan. Menawi adhedhasar wewatakanipun, paraga menika kagolong paraga sederhana ingkang gadhah setunggal wewatakan utawi watak tartamtu. Watak ingkang dipungadhahi Pak Ranu inggih menika titen saha ngormati sanget kaliyan bendaranipun.

Wonten ing cariyos menika paraga boten dipunandharaken kanthi langsung ciri fisikipun, ananging namung dipunandharaken menawi paraga menika tiyang

ingkang sampun sepuh. Saged dipuntingali saking pethikan data wonten ing ngandhap menika:

*“Nanging kaja ngapa kagete bareng tekan tilas daleme keng ramane wis tinemu suwung. Sing ngenggoni wis wong lija. Wara Mekar Sari bandjur takon-takon karo tangga teparo sing wis tuwa bab kabare wong tuwane mau. Bandjur oleh katrangan saka sawidjining **wong tuwa** jen anggone djengkar mau wis lawas banget, kira-kira let limang taun saka anggone nundung putra putrine” (Any Asmara, 1966 kaca 38)*

Sanajan sampun sepuh ananging paraga menika taksih saged niteni menawi tiyang estri ingkang wonten ing ngajengipun inggih menika R. Adjeng Widowati, bendaranipun. Sasampunipun bibar anggenipun nyindhen wonten ing Sala, Widowati banjur sowan dhateng griya tiyang sepuhipun ingkang sampun dhangu boten pinanggih. Widowati badhe sowan saha sungkem kaliyan Rama saha Ibunipun ingkang sanget dipuntresnani. Ananging nalika sampun dugi, griyanipun sampun dipunangge kaliyan tiyang sanes. Widowati bingung, lajeng nyuwun pirsaa kaliyan tangga teparo ingkang sampun sepuh.

Tiyang ingkang dipunsuwuni pirsaa inggih menika Pak Ranu. Pak Ranu maringi informasi bab kahanan ingkang kadadosan kaliyan rama saha ibunipun sasampunipun Widowati jengkar saking griya. Nalika paacelathon kaliyan Pak Ranu, Widowati ngakunipun kanca saking Widowati. Ananging Pak Ranu saged niteni menawi tiyang estri ingkang saweg pacelathon kaliyan piyambakipun inggih menika R.Adjeng Widowati, bendaranipun. Pak Ranu ningali saking tandha getek wonten ing asta tengen tilas saking aritipun nalika nyukil klapa. Watak titen paraga Pak Ranu saged katingal saking pethikan *data*:

(Pak Ranu) Ah... pantjen inggih leres. Pandjenengan den adjeng Widowati pijambak, kula boten saged klentu malih paningal kula.

(Widowati) Tandanipun napa pak, jen kula punika den adjeng Widowati.

(Pak Ranu) tandanipun.... tandanipun lha punika, kula boten bade klentu malih, lan boten pangling malihgeteking asta pandjenengan ingkang wonten asta tengen punika rumijin tilas kenging aritipun kula, nalika den adjeng bade njukil klapa. Leres boten den adjeng? (Any Asmara kaca 39)

Sasampunipun mangertos menawi tiyang estri menika Bendaranipun kala rumiyin, lajeng Pak Ranu nyumanggakake Widowati kangge mampir wonten griyanipun. Tindak kados mekaten dados titikan menawi Pak Ranu gadhah sikap ingkang kurmat kalih bendaranipun. Saged ugi dipun tingali saking basanipun, saknajan Pak Ranu tiyang sepuh ananging piyambakipun ngginakaken basa krama nalika pacelathon kaliyan Widowati. Watak kurmat kaliyan bendaranipun saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“Aduhhh bendara kula pijambak, den aadjeng Widowati. Mangga ta sapunika lenggah rumijin dateng griya, kula kepengin mangertos dongengipun den adjeng wiwit dipun tundung kalijan keng rama ngantos sapunika. Mangga tindak mlebet, awon-awon punika pondokipun keng bapak” (Any Asmara, 1966 kaca 40)

9) Kalih serdadu Jepang

Paraga kalih Serdadu Jepang wonten ing novel menika minangka paraga tambahan. Paraga menika namung singkat kawontenanipun, ananging saged mempengaruhi aluripun cariyos. Wonten ing cariyoss paraga menika gadhah wewatakan ingkang boten sae, saengga kagolong paraga antagonis. Wewatakan menika dipunandharaken kanthi *teknik ekspositori*. Wewatakannipun sampun dipunandharaken langsung wonten ing cariyos. Menawi adhedhasar wewatakanipun, paraga menika kagolong paraga sederhana ingkang gadhah setunggal wewatakan utawi watak tartamtu.

Wonten ing cariyos menika boten dipunandharaken nama saha ciri fisikipun kalih serdadu Jepang menika. Ingkang dipunandharaken wonten ing cariyos inggih menika wewatakanipun kalih serdadu Jepang menika ingkang remen kaliyan sinten kemawon tiyang estri sanajan sampun gadhah garwa menapa dereng. Dipuncariyosaken bilih kalih serdadu Jepang wau anggodha Widowati nalika piyambakipun saweg momong putranipun Teguh santosa wonten ing ngajeng griya. Rikala semanten Permadi saweg tindhak dhateng Muntiran pados tembako. Wewatakan Jepang ingkang remen kaliyan tiyang estri katingal saking pethikan *data*:

“Dumadakan ana saradadu Djepang loro liwat. Saradadu Djepang mau bareng weruh Wara Mekar Sari bandjur mandeg, mripate mentjereg karo mesem-mesem sadjak duweni pamrih sedje. Wara Mekar Sari weruh tindake Djepang sing kaja ngono wedi atine, awit wis krungu kabar jen akeh saradadu Djepang sing ngganggu gawe karo para kenja-kenja, embuh kenja mau wis duwe bodjo, embuh durung. Mula kaja ngapa tambajh wedine, bareng saradadu djepang mau malah marani, karo pitakon kanthi patrap sing briga-brigi medeni” (Any Asmara, 1966 kaca 26)

Kalih serdadu Jepang menika ugi gadhah wewatakan ingkang kejem. Sasampunipun pinanggih kaliyan Widowati, ndalunipun kalih serdadu Jepang ingkang gadhah niat ingkang boten becik tindhak malih dhateng griyanipun Widowati. Permadi anggenipun ngadhepi rawuhipun kalih serdadu kala wau kanthi tumindhak ingkang sae ananging Permadi malah dipunjorogake lajeng dipunbanda wonten ing saka. Wewatakan ingkang kejem menika saged katingal saking pethikan *data*:

“Ora suwe lawang katon dibukak dening Permadi. Permadi kurmat weruh tekane Djepang loro mau. Nanging bandjur didjorogake mlebu dening Djepang loro mau kanthi tindak kasar..... Kaya ngapa kagete bareng weruh saradadu loro mau lagi mbanda Permadi ana saka” (Any Asmara, 1966 kaca 29-30)

10) Mas Ngubaeni saha Sukasdi

Paraga Mas Ngubaeni saha Sukasdi wonten novel menika minangka paraga tambahan. Kawontenan paraga menika wonten ing bagian kalih saha namung singkat. Wonten ing cariyos Paraga menika gadhah wewatakan ingkang sae, saengga kagolong paraga protagonis. Wewatakan menika dipunandharaken kanthi *teknik dramatik*. Wewatakannipun boten dipunandharaken langsung wonten ing cariyos ananging adhedasar tumindhakipun anggenipun nglampahi perkawis ingkang saweg kadadosan. Paraga menika kagolong paraga sederhana amargi namung gadhah setunggal wewatakan utawi watak tartamtu. Wonten ing cariyos boten dipunandharaken ciri fiskipun Mas Ngubaeni saha Sukasdi. Adhedhasar analisis adhedasar tumindhakipun anggenipun nglampahi perkawis ingkang saweg kadadosan, paraga menika gadhah watak ingkang wantun nglawan penjajah.

Nalika semanten Permadi nyuwun pambiyantu kangge ngadhepi kalih serdadu Jepang ingkang badhe tumindak ala kaliyan garwanipun, paraga menika purun pambiyantu. Ningali Permadi saweg dipuniket wonten ing saka kaliyan kalih serdadu Jepang, paraga menika lajeng nyerbu kalih serdadu Jepang menika satunggal sewang. Gegeripun serdadu menika dipun tamani ngangge cundrik kanthi sesarengan ngantos matinipun kalih serdadu Jepang menika. Lajeng paraga menika kalih Permadi ngubur bangkenipun serdadu Jepang menika wonten ing kebon mburi supados boten dipunmangertosi kaliyan pihak Jepang. Tumindhak Mas Ngubaeni saha Sukasdi ingkang wantun nglawan penjajahan saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“Kanti tjukat trampil sekarone terus madju njerbu saradadu loro sidji sewang. Kanti ora sranta meneh saradadu loro gegere pada ditamani nganggo

tjundrike bebarengan.saradadu Djepang kaget, sakarone ambruk, gegere pada tembus tjundrik kabeh, gumlinting ora sambat. Mati kapisanan. Permadi bandjur ditulungi, bandane diutjuli” (Any Asmara, 1966 kaca 30)

d) Latar

Kadadosan wonten ing cariyos fiksi menika dipundhasari kaliyan latar papan, wekdal saha kahanan sosial tartamtu. Wonten ing *novel Kumandanging DWIKORA* menika, paraga saha kadadosan-kadadosan ingkang sampun kalampahan boten saged dipunpisahake saking latar. Ingkang dipunwastani latar inggih menika papan, wekdal saha kahanan sosial papan kadadosan ingkang dipuncariyosaken.

1) Latar Papan

Latar papan nedhahaken papan utawi lokasi kadadosan ingkang dipuncariyosaken wonten ing karya fiksi kadosta nama kutha, kamar, dhusun, saha dalan. Kawontenanipun latar papan menika kangge menghidupkan cariyos. Supados saged deskripsikake latar papan kanthi leres pramila panaliti menika kedah saestu-estu anggenipun menguasai wilayah ingkang dipuncariyosaken wonten ing novel. Adhedhasar analisis latar papan wonten ing novel inggih menika:

a. Solo

Solo menika minangka kutha ingkang dados latar papan, kathah kadadosan wonten ing papan menika. Solo minangka kutha wonten ing sisih kiwanipun Yogyakarta dipundadosaken kutha griyanipun Widowati minangka paraga tama. Wonten ing kutha menika ugi, Widowati pinanggih kaliyan Permadi. Nalika semanten permadi saweg pentas ringgit tiyang wonten ing Solo.

“Prija sing tansah dadi woding atine mau Permadi djenenge anggota kumpulan wajang wong “sunaring Budaja” kang kabener main ana Sala wis setengah sasi kliwat....” (Any Asmara, 1966 kaca 10)

Latar sanesipun ingkang gayut kaliyan kutha Solo inggih menika Curug, Bengawan Sala. Bengawan Sala menika minangka nama sungai wonten ing kutha Sala, ingkang dhadhos ikonipun kutha menika. Wonten ing papan menika Widowati kaliyan Permadi pinanggih, saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“Kaja mangkono wangsulane Premadi nalika pada tetemon karo R. Adjeng Widowati ana Tjurug, pada lungguh ing klasa pasir putih, karo ngawasake wong-wong sing lagi pada praon ana Bengawan Sala. R.Adjeng mrasadjakake karepe” (Any asmara, 1966 kaca 10)

Ramanipun Widowati, boten sarujuk hubunganipun Widowati kaliyan Permadi. Mangertos kados mekaten Widowati mutusaken jengkar saking griyanipun, lajeng nedhaki Permadi. Kanthi nitih becak Widowati tumuju Dhusun Tegalreja wonten ing Pondhokan anggota ringgit tiyang “Sunaring Budaya” minangka papan panggenanipun Permadi. Saged dipuntingali saking pethikan *data*:

(Widowati) Pak, pak, kula mang terake dateng Tegalredjo inggih. Tukang betjak ngulet karo mangsuli. (Any Asmara, 1966 kaca 13-14)

Permadi boten wonten ing pondokan, miturut katrangan kancanipun, piyambakipun kondur dhateng Magelang amargi simbokipun saweg gerah. Mireng Permadi kondur dhateng Magelang, Widowati mutusaken badhe nusul Permadi wonten magelang. Kaleresan wonten ing Purwosari wonten bis liwat. Widowati lajeng enggal-enggal nyetop bis menika. Purwosari menika ugi kagolong salah satunggaling papan wonten ing kutha Solo ingkang sakmenika

dados nama stasiun wonten ing kutha menika. Perkawis menika saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“Kebenere tekan Purwosari ana bis liwat. R Adjeng Widowati bandjur njetop bis.bis mandeg, nuli enggal-enggal munggah, tase ditulungi kenek bis diunggahake” (Any Asmara, 1966 kaca 15)

b. Magelang

Kutha Magelang ugi dipundadosaken latar wonten ing cariyos menika. Kanthi nitih bis Widowati nyusul Permadi wonten ing Magelang. Widowati namung mangertos alamatipun Permadi saking kanca pondhokanipun Permadi. Ngendikanipun Permadi tinggal wonten ing Boton gang tiga. Sasampunipun dugi Magelang, Widowati nitih becak dhateng Boton. Amargi dhereng mangertos. piyambakipun lajeng nyuwun pirsa kalih sinten-sinten. Boten dangu anggenipun madosi, Widowati saged dugi wonten griyanipun Permadi. Saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“Djam setengah sewelas nembe tekan Magelang. Mudun saka bis, bandjur nunggang betjak menjang Boton. Sarehning durung ngerti, R. Adjeng Widowati bandjur takon-takon, ora suwe ketemu, omahe gebjog tjilik”.(Any Asmara, 1966 kaca 15)

Widowati kaliyan Permadi mutusaken bebrayan kanthi wali hakim. Wonten ing griya menika, Widowati saha Permadi manggen. Papan menika dhadhos latar papan kadadosan gelutipun Permadi, Mas Ngubaeni saha Sukasdi nglawan kalih serdadu Jepang. Serdadu Jepang menika badhe tumindhak ingkang boten sae kaliyan Widowati. Lajeng kalih serdadu menika dipunpateni kaliyan Mas Ngubaeni saha Sukasdi. Bangkenipun serdadu menika dipunkubur wonten ing kebon supados pihak Jepang boten curiga.

“sardadu loro mau bandjur marani omahe Permadi, bandjur dodog-dodog lawang karo nguwuh-uwuh sora.” (Any Asmara, 1966 kaca 28)

Sakderengipun serdadu Jepang kala wau dhateng griyanipun, Permadi sampun tindak dhateng Kampung Potrobangsang kangge nyenyuwun pambiyantu kaliyan kancanipun. Kanca ingkang dipunmaksud inggih menika Mas Ngubaeni saha Sukasdi. Permadi nyuwun pambiyantu kangge nglawan serdadu Jepang menika.

“Bubar tjelatu ngono Permadi bandjur lunga rerikatan menjang Kampung Potrobangsang omahe Mas Ngubaeni lan Sukasdi. Bareng wis ketemu bandjur di tjritani. Wong telu bandjur pada rundingan, nijate arep nglawan tindake Djepang mau.” (Any Asmara, 1966 kaca 28)

c. Temanggung

Temanggung dipundhadhosaken latar papan kadadosan ingkang mrindingake Widowati. Wonten ing papan menika kasetyaning Widowati kaliyan Permadi dipunuji. Widowati kagolong waranggana ingkang ayu saha swantenipun ingkang sae, kathah priya-priya ingkang kesengsen salah satunggaling inggih menika Babah Liem. Babah Liem minangka juragan Tembako saking Temanggung ngawontenaken klonengan kanthi ngundhang Widowati dados Pesindenipun. Sasampun anggenipun nyinden, Babah Liem badhe tumindhak nistha kaliyan Widowati kanthi dipuniming-imingi arta kathah. Widowati pancen tiyang estri ingkang utami, piyambakipun boten purun nuruti kekarepaning Babah Liem sanajan dipunparingi arta ingkang kathah.

“Salah sidjining goda kang mrindingake awak pinangkane saka Babah Liem djuragan tembako ing Temanggung kang nudju duwe gawe klenengan. Wara Mekar Sari diundang kapatah dadi pasindene, tekane ing Temanggung idjen dipetuk motor.” (Any Asmara, 1966 kaca 19)

d. Yogyakarta

Sasampunipun Kamardikan Indonesia, Permadi sakulawraga pindah wonten ing Yogyakarta. Wonten ing yogyakarta menika permadi ndherek BKR ingkang kadadosan saking para pejuang-pejuang kadosta Peta, Seinenden, Keibondan, Neiho, lsp. Ingkang ancasipun kangge njagi katentreman saha kaslamtanipun rakyat.

“Wiwit Proklamasi Permadi saanak bodjone bandjur pindah menjang Ngajogja. Malah bandjur melu B.K.R kang dumadi saka pedjoang-pedjoang Peta, Seinendan, Seinen Kurenshe, Keibondan, Neiho, barisan Berani Mati, Barisan Pelopor TRM lan Keibondan, Heiho, Barisan pelopor lija-lijane maneh, kang antjas tudjuane kanggo ndjaga katentreman lan keslametane rakjat.” (Any Asmara, 1966 kaca 32)

Wonten ing latar kutha menika kadadosan prastawa sedanipun Permadi. Permadi seda nalika nggempur markas Jepang, Kido Butai wonten ing Kota Baru.

“Korban Djepang uga akeh, mangkono uga fihak kita. Sing nemahi gugur ana 18. Sing tatu abot ana 50 luwih. Ing antarane para pemuda sing gugur mau, salah sidjine Permadi. Nanging sadurunge deweke gugur, wis bisa nguntjalake granat disik, nganti markas Kido Butai dadi kobong.” (Any Asmara, 1966 kaca 34)

e. Semarang

Sasampunipun Permadi seda, Widowati pindah wonten ing Semarang ndherek putranipun inggih menika Teguh Santosa ingkang sakmenika dhadhos tentara. Griyanipun sakmenika wonten ing Kampung Batik Semarang. Wonten ing cariyos ugi dipunandharaken kanthi langsung kahanan papan-papan wonten ing kutha Semarang kadosta Pasar Johar saha candi baru.

“Ing kampung Batik katon ana omah gebjog sidji kang tjete biru, omah mau senadjan omah lawas, nanging kegawa sing ngenggoni mau wong resikan lan bisa ngatur ing sakabehane, mula katon resik tur peni.....Omah mau sing

duwe Wara Mekar Sari saiki wis pindah ana Semarang ngetutake anak lanang Teguh Santosa kang saiki dadi Tentara. Pindahe wis ana limang tahun”(Any Asmara, 1966 kaca 36)

Latar wonten ing Gedung Batu, Klenteng Sam Po Kong, minangka papan kangge Widowati saha Teguh santosa nyenyewun kekarepanipun supados dipunkabulaken. Widowati nyenyewun supados saged pinanggih malih kaliyan tiyang sepuhipun ingkang mapinten-pinten taun boten pinanggih saha nyuwun kaslametannipun putra ingkang badhe wonten Sumatera badhe numpes pemberontak PRRI.

Widowati lajeng tumuju wonten ing Pasarean Kadilangu. Wonten ing papan menika piyambakipun pinanggih kaliyan rama saha ibunipun ingkang sampun dipuntilaraken.

Mudun saka djip wong telu terus ndjujug menjang pesarejan Kadilangu..... Kaja ngapa kagete Wara Mekar Sari bareng weruh djuru kuntjine mau, sanalika Wara Mekar Sari banjur njungkemi pangkone djuru kuntji mau karo tawan-tawan nangis....” (Any Asmara, 1966 kaca 54)

f. Sumatera Tengah

Teguh santosa minangka tentara dipunkirim wonten ing Solok, Sumatera Tengah kangge numpes pembrontak PRRI ingkang tumindhakipun sewenang-wenang. Inggih nyulik, ngroda paksa tiyang estri, mateni tiyang, ngobong griya saha sanes-sanesipun. Nalika pasukanipun Teguh Santosa tumeka wonten ing Solok, lajeng ningali salah satunggaling pemberontak saweg nggeret salah sawijining tiyang estri. Ningali kadadosan ingkang sewenang-wenang menika, lajeng Teguh Santosa paring pambiyantu kaliyan tiyang estri menika. Tiyang estri menika inggih Erna Nio. Tiyang estri ingkang saged andhamel tresnaning

manahipun Teguh Santosa. Wonten ing papan menika, awal pinanggihipun Teguh santosa kaliyan Erna Nio. Tiyang estri ingkang dipuntresnani ingkang sakmenika dhadhos sisihanipun.

“Nalika masukane Teguh Santosa tekan Solok, bandjurweruh salah sidjining pemberontak lagi nggered sawidjining wanita digawa mlayu, wanita mau katon kamigilan lan putjet, weruh tindake pemberontak sing sawenang-wenang kaja mangkono bandjur enggal tetulung, nijate pemberontak mau arep ditjekel urip-uripan jen bisa.....”(Any Asmara, 1966 kaca 46)

2) Latar Wekdal

Analisis babagan latar wekdal wonten ing panaliten inggih menika :

a. Jaman Penjajahan Belanda

Ramanipun Widowati, boten sarujuk hubunganipun Widowati kaliyan Permadi. Mangertosi kados mekaten Widowati memutuskan jengkar saking griyanipun, lajeng marani Permadi. Rikala wanci pukul sekawan langkung sekethik, kanthi ngatos-atos jengkar saking griyanipun. Widowati lajeng nemuni Permadi wonten ing pondokanipun ananging piyambakipun kondhur dhateng Magelang.

Kanti alon-alon lakune lan njangking tase, R.Adjeng Widowati bandjur mbukak lawang alon-alon, bandjur ditutupake maneh rapet, uga alon-alon. Lakune setengah djindjit bandjur ndjudjug ing lawang butulan. Lawang dibukak alon-alon kantjinge” (Any Asmara, 1966 kaca 9)

Widowati marani Permadi wonten Magelang. Setunggal minggu saking kadadosan menika Permadi saha Widowati bebrayan. Let sepasar sasampunipun Widowati kaliyan Permadi bebrayan, simbokipun Permadi seda.

“Nanging kutjiwa emboke Permadi ora bisa nunggoni anake terus, amarga let sepasar saka dadine penganten Permadi karo R.Adjeng Widowati, embokne

Permadi bandjur mulih menjang djaman kalanggengan, sowan menjang pangajunaning Pangeran, kanti tentrem.” (Any Asmara, 1966 kaca 17)

Kasetyaanipun Wara Mekar sari dipunuji. Babah Liem minangka juragan tembakau saking Temanggung, sanget tresna kaliyan Widowati. Piyambakipun lajeng ngawontenaken klonengan saha sengaja ngundhang Widowati dadi pesinden. Sasampun nyinden, Babah Liem ngiming-ngimingi Widowati arta ingkang kathah kanthi syarat purun nglampahi kersanipun. Ananging Widowati boten purun nglampahi kekarepaning Babah Liem menika.

“Babah Liem sing dasare wong sing seneng royal lan tukmis, lan wis lawas nduweni nijat anggone arep ngglembuk Wara Mekar Sari mau, supaya gelem nuruti kekarepane, bandjur oleh akal. Pangirane wis ora luput, ing bengi iku Wara Mekar Sari mesti gelem nuruti kekarepane, jen di iming-imingi duwit kertas setumpuk, kaja pesinden lijane” (Any Asmara, 1966 kaca 20)

b. Jaman Penjajahan Jepang

Belanda nyerah kaliyan kakuwasaaning Jepang. Bangsa Indonesia dipunjajah malih, sakmenika kalih Jepang. Wiwitanipun Jepang katingal sae kaliyan Bangsa Indonesia ananging dangu-dangu wewatakanipun Jepang kawiyak sedaya. Bangsa Indonesia ngalami pejajahan malih ingkang langkung kejem tinimbang penjajahan Belanda. Kasengsaran tuwuh wonten ing pundi-pundi, kathah rakyat ingkang namung balung kaliyan kulit amargi ditindhes saha diperes. Para tiyang estri ugi boten luput saking kakejamanipun Jepang. Katah tiyang estri ingkang dhadhos papan kangge hawa nepsunipun Jepang.

“Bangsa kita ngalami maneh pandjadjahan kang luwih sengsara, nganti akeh bangsa kita sing mung kari lunglit awake, amargo tansah diperes, dipepes, ditindes. Kesengsaraan tuwuh ing ngendi-endi..... Para kenja-kenja kita akeh sing dadi korbane hawa napsune Djepang-djepang sing daksija mau.....” (Any Asmara 1966 kaca 22)

Kasengsaraan menika ugi dipunraosaken kalih pagesanganipun Widowati saha Permadi. Bab kesenian mati, saengga kangge nyekapi kabetahan Permadi kedah madosi pedamelan sanes. Wonten ing sawijining dina nalika Permadi saweg pados Tembako wonten ing Magelang, wonten kalih serdadu Jepang ingkang anggoda piyambakipun. Piyambakipun saweg momong Teguh santosa wonten ing ngajeng griya. Sonten wanci jam sekawan, Permadi kondhur. Kados menapa kagetipun Permadi nalika ningali garwanipun katingal ajrih saha sedhih. Permadi lajeng dipuncaroyasiken kaliyan Widowati menawi wonten kalih serdadu Jepang ingkang badhe tumindhak ala kalih piyambakipun. Langsung Permadi nyuwun biyantu kalih kancanipun ingggih menika Mas Ngubaeni saha Sukasdi kangge nglawan serdadu Jepang menika.

“Sore wajah djam papat Permadi bali. Kaja ngapa kagete bareng weruh praupane sing wadon sadjak sedih lan wedi. Bandjur enggal ditakoni.....”
(Any Asmara, 1966 kaca 27)

Nalika ndalu kalih serdadu Jepang menika tindhak malih dhateng griyanipun Widowati. Permadi anggenipun ngadhepi rawuhipun kalih serdadu kala wau kanthi tumindhak ingkang sae ananging piyambakipun malah dipunjorogke lajeng dipunbanda wonten ing saka. Permadi dipunbiyantu kaliyan kancanipun ngadhepi serdadu Jepang menika. Saengga wonten ing dalu menika boten wonten kadadosan menapa-menapa.

Tumindhakipun Jepang kaliyan Bangsa Indonesia sansaya sewenang-wenang ingkang andhadhosaken rakyat sansya muntab. Saengga kathah sanget pembrontakan-pembrontakan ingkang dipuntindakaken kaliyan rakyat Indonesia. Kathahipun pembrontakan saking rakyat Indonesia andhadhosaken kathah para

pelajar ingkang dipunpateni. Tanggal 14 Agustus 1945 Pulau Hirosima dipunbom kaliyan sekutu, Jepang kapeksa ngalah kaliyan sekutu. Kahanan menika dipunmanpangataken Rakyat Indonesia kangge nyerang markas-markas Jepang.

“Tanggal 14 Agustus 1945 Djepang kapeksa pasrah bongkokan karo sekutu, bareng pulo Hirosima ditibani bom atoom, Rakjat Indonesia kang tansah ngigit-igit bandjur pada tjantjut taliwanda, saijeg saeka kapti, pada genti njerbu Djepang kanti gegaman bambu runtjing. Semangat pahlawan Matahar terbit lebur brantakan dening semangat banteng Indonesiasing ketaton. Markas-markas Djepang diserbu, akeh Djepang pada diganjang dening gerilja kita.(Any Asmara, 1966 kaca 30)

c. Jaman Orde Lama

Tigang taun setengah riwayatipun Jepang anggenipun jajah Indonesia. Tanggal 17 Agustus 1945, proklamasi kamardikaning Indonesia dipunpimpin dening Bung Karno saha Bung Hatta. Semangat revolusi makantar wonten ing jiwaipun rakyat Indonesia. Sedaya kantor-kantor saha perusahaan-perusahaan ingkang dipunkuwasana Jepang, dipunrebut malih. Andhadhosaken kapeksa Jepang nalika tanggal 26 Septemeber 1945 ngondurake kakuasaanipun Yogyakarta kaliyan Indonesia. Tanggal 6 Oktober 1945, Permadi saha para pejuang sanes nyerbu Markas Kido Butai wonten ing Kota baru ingkang papan kangge nyimpen gegamanipun Jepang. Wakil KNI ngawontenaken parembungan kaliyan Jepang supados maringaken gegamanipun, ananging pihak Jepang boten kersa. Jepang dipunparingi pengetan menawi dumugi jam sekawan enjing boten purun maringi gegamanipun, Markas menika badhe dipungempur kaliyan Permadi saha para pejuang sanesipun.

“Nalika semana tanggal 5 Oktober 1945, maewu-maewu nomnoman wis pada siap kabeh kanti pekik Merdeka kang ora ana pedote..... Permadi lan ana pemuda lima lijane terus bisa munggah menjang pajon nurunake gendera

Hinomaru, diganti dening gendera kita Sang Merah Putih. Djepang mung mlongo, ora wani tumindak apa-apa. Esuke bandjur ganti meneh pada njerbu Markas Kido Butai ing Kota Baru kang kanggo njimpen gegaman.....” (Any Asmara, 1966 kaca 33)

Wekdal ingkang dipuntemtokake sampun kaliwat, Jepang taksih boten purun maringaken gegamanipun. Jepang gadhah pamanggih menawi para pejuang menika namung gadhah gegaman bambu runcing, bendo, keris, saha tombak pesthi boten saged nggempur Markas ingkang kiyat. Ananging pamanggih Jepang menika lepat, sanalika markas dipungempur kaliyan para pejuang. Prastawa menika andhadhosaken korban ingkang kathah saking pihak Jepang saha pejuang Indonesia. Salah satunggaling korban Inggih menika Permadi. Sakderengipun seda, piyambakipun saged andhadhosaken kobonging Markas Kido Butai. Nalika semono tanggal 7 Oktober 1945.

“jen jam 4 esuk meksa durung gelem menehake gegaman mau. Markas Kido Butai nedya dipungempur..... Barang djam pungkasan meksa ora digatekake dening Jepang, Saknalika iku markas Djepang Kido Butai sing kuwat digempur wani dening para pemuda kita. Nanging sadurunge deweke gugur, wis bisa nguntjalake granat disik, nganti markas Kido Butai dadi kobong. Bubar kaja ngono Permadi bandjur kena sasaran mitraliur. Dadane tatu arang krandjang. Gugur pinda kusuma” (Any Asmara, 1966 kaca 33-34)

Indonesia sampun mardika annaging Belanda taksih andhamel saweg kisruhipun Bangsa Inonesia kanthi badhe ngerbut Irian Barat saking tanganipun Indonesia. Tanggal 19 Desember 1961 Presiden Soekarno minangka Panglima Tertinggi Angkatan Perang Republik Indonesia lajeng paring Komando TRIKORA (Tri Komando Rakyat) wonten ing alun-alun Ngayogyakarta. Komado menika kangge ngrebut konduripun Irian Barat saking kolonialisme Belanda.

“Bareng-bareng karo laihire djabang baji mau. Presiden Panglima Tertinggi Angkatan Perang Republik Indonesia Bung Karno lagi paring Komando TRIKORA (Tri Komando Rakjat) ana ing alun-alun Ngadjogja, kang ditekani

*pirang-pirang ewu rakjat, nganti alun-alun kebak padet.....
Komando mau kanggo ngrebut baline Irian Barat saka tangane Landa
Kolonialisme, kang tindake angkara murka. Wektu iku tanggal 19 Desember
1961.” (Any Asmara, 1966 kaca 60)*

Sasampunipun kasus Irian barat menika Indonesia dipunguncang malih kaliyan kasus ingkang dipunsebabaken dening polahipun imperialisme Inggris ingkang badhe damel Nagri boneka “Malaysia”. Ancasipun Nagri boneka Malaysia menika kangge ngalang-ngalangi madegipun Republik Indonesia ingkang sampun mardika saha majeng. Mangertos tindakipun Tengku Abdulrachamn ingkang sansaya nantang Bangsa Indonesia, Tanggal 3 Mei 1966 Bung karno minangka Presiden Panglima Tertinggi Angkatan Perang Republik Indonesia paring komado dhumateng 21 sukarelawan kangge DWIKORA “Dwi Komado Rakyat” . Komonado menika kangge perwujudan aksi pengganyangan nagri boneka Malaysia.

Pada tanggal 19 Desember 1961 saja memberi perintah kepada seluruh Indonesia jang TRI KOMANDO RAKJAT. Sekarang saja memberi komnado jang bernama: DWIKORA. Komado aksi pengganjangan negara boneka “MALAYSIA” (Any Asmara, 1966 kaca 64)

3) Latar Sosial

Latar sosial mengacu wonten ing perangan-perangan ingkang gegayutan kaliyan pagesangan sosial masarakat wonten ing salah satunggaling papan ingkang dipunginakaken wonten ing cariyos. Novel menika kathahipun ngginakaken Jawa mliginipun Jawa Tengah (Magelang, Solo, saha Semarang) saha Yogyakarta. Saengga kathah latar sosial ingkang gegayutan kaliyan tradisi, tumindhak saha prinsip status sosial ingkang wonten ing budaya Jawi.

a. Struktur sosial masarakat Jawi

Adhedhasar status sosial, novel menika dipunlatari status sosial ingkang beda. Sistem masarakat wonten ing Jawi dipunperang dhadhos golongan priyayi saha sanes priyayi. Golongan priyayi menika minangka tiyang ingkang status sosialipun inggil. Tiyang ingkang status sosialipun inggil kedahipun jejodhohan utawi sesandhingan kaliyan tiyang ingkang status sosialipun inggil ugi. Kadosta wonten ing pethikan data wonten ing ngandhap menika:

“.....apa djagat iki wi sepi wong lanang, ana kepentjut bae teka karo wong wajang wong, wong urakan, wong kompra. Teka kowe ora idep isin temen lan ngremehake karo wong tuwa, arep mopoki tindja menjang raiku. Apa memper anak putra tilas tumenggung kok mantune wong wajang wong sing kompra.....” (Any Asmara, 1966 kaca 8)

Dipunwiwiti kanthi katresnanipun Widowati saha Permadi ingkang boten dipunsarujuki kaliyan Pak Menggung amargi status sosial ingkang beda. Supados saged bebrayan kaliyan Permadi, Widowati jengkar saking griyanipun. Status sosial menika saged dipun tingali saking gelar nama saha pedamelan. Menawi tiyang ingkang status sosialipun inggil gadhah gelar nama Raden, Raden Ajeng, Bendara, saha Raden Mas. Gelar-gelar menika dipunginakaken wonten ing masarakat Jawi. Pedamelanipun ugi kathah-kathahipun wonten ingkang dadhos ing pamarintahan saha kraton.

“..... ora gelem tak omah-omahke karo Bendara R.M. Trenggono, putrane kang mas R. Tumenggung .” (Any Asmara, 1966 kaca 8)

b. Masarakat Jawi taksih kathah ingkang remen saha nguri-uri Budaya

Jawi.

Latar sosial ingkang saged dipuntingali wonten ing masyarakat Jawi inggih menika saking tradisinipun. Wonten ing novel dipuncariyosaken menawi

masarakat menika nguri-uri sanget kaliyan kasenian mliginipun bab ringgit tiyang, dhalang saha waranggana utawi sinden. Kathah ugi perkumpulan-perkumpulan kangge nguri-uri bab kasenian menika. Wonten ing novel dipuncariyosaken paraga Widowati saha Permadi ingkang remen sanget kaliyan kasenian mliginipun seni swanten, dhalang saha beksa. Permadi ugi nyambut damel dadhos ringgit tiyang wonten ing perkumpulan “Sunaring Budaya” lajeng piyambakipun dados dhalang saha guru beksa. Piyambakipun ugi dados pangarsaning kumpulan Beksa Budaja wonten ing Magelang. Widowati ugi dados waranggana utawi sindhen.

“Permadi bandjur metu anggone dadi wajang wong. Lan saiki bandjur dadi dalang wajang kulit. Kedjaba dadi dalang uga dadi guru beksa, kapatah njekel kumpulan Beksa Budaja sing nembe madeg ing Kuta magelang. Pantjen Permadi mumpuni banget ing kasenian beksa, gending lan seniswara, sasat kabeh ketjakup.” (Any Asmara, 1966 kaca 18)

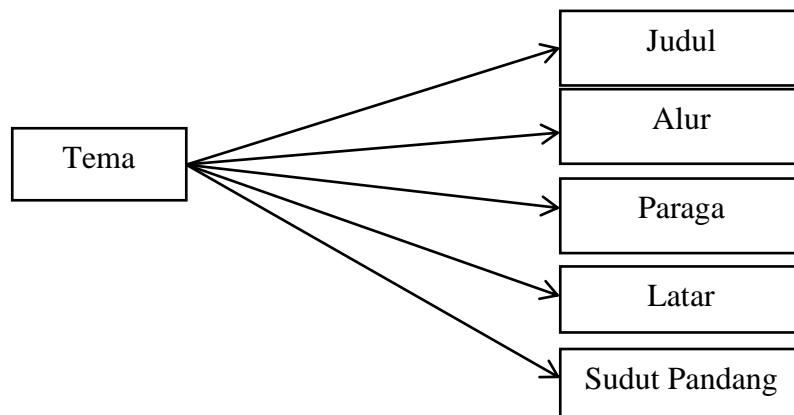
e. Raos patriotisme saha cinta tanah air ingkang taksih dipunjunjung inggil

Latar sosial minangka Bangsa Indonesia rikala jaman Penjajahan ugi kagambar saking tumindakipun paraga saha para rakyat ingkang anggenipun njunjung raos patriotisme. Kathah para rakyat awit enem dumugi sepuh, buruh, pedagang, tani sedaya kanthi ikhlas dhadhos sukarelawan saha sukarelawati kangge mbela nagari Indonesia. Semangat juang rakyat Indonesia aaged dipuntingali saking pethikan *data*:

“Semangat revolusi makantar-kantar ing djiwane para muda, buruh, tani, kabeh pada saijeg saeka kapti ngerbut kekuwasaane Djepang....” (Any Asmara kaca 33)

2. Gegayutan Antawisipun Unsur Karya Sastra

Gambar 8: Bagan Gegayutaning unsur-unsur intrinsik

Unsur intrinsik wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* inggih menika alur, paraga, saha latar ingkang boten saged menawi madeg piyambak kangge damel cariyos. Unsur-unsur menika kedah jumbuh kaliyan kriteria ingkang andamel salah satunggaling kesatuan ingkang wutuh ingkang dipuniket kaliyan tema. Alur menika kadadosan saking reroncening prastawa. Prastawa menika kadadosan wonten ing latar ingkang dipunperang dhadhos latar papan, wekdal saha sosial. Latar menika sanget nemtokake wewatakan paraga-paraga wonten ing cariyos, Saengga cariyos ingkang sae saha saged narik kawigatosan pamaos inggih menika menawi gadhah kesatuan saha kepaduan antawisipun usnur-unsuripun.

Tema mayor utawi *tema utama* novel *Kumandanging DWIKORA* inggih menika Perjuangan bela nagari saking penjajahan saha jagi *kedaulatanipun*. *Tema mayor* menika dipunsengkuyung kaliyan *Tema minor*. *Tema minor*ipun inggih menika Katresnan, rasa nasionalisme ingkang inggil saha menangipun pihak ingkang leres saking pihak ingkang awon. Adhedhasar cariyos menika lajeng

panganggit nyerat alur saha tahapanipun awit *tahap pengenalan*, wontenipun konflik, konflik sansaya tambah, klimaks saha ingkang pungkasan konflik menika saged dipunlampahi.

Alur menika kadadosan saking prastawa-prastawa ingkang kalampahan kaliyan paraga-paraga. Paraga-paraga menika gadhah wewatakan ingkang boten sami antawisipun setunggal paraga kaliyan paraga sanesipun. Paraga tama wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* inggih menika R. Adjeng Widowati, Permadi, saha Teguh Santosa saha Erna Nio. Sasanesipun paraga tama ugi wonten paraga *tambahan* ingkang ugi gadhah pengaruhiipun kaliyan dalanipun cariyos. Ingkang paraga *tambahan* inggih menika Pak Menggung, R. Aju Menggung, Babah Liem, Pak Ranu, Kalih Serdadu Jepang, Mas Ngubaeni saha Sukasdi.

Prastawa-prastawa ingkang dipunlampahi paraga menika kadadosan wonten ing salah satunggaling papan, wekdal saha lingkungan sosial masarakat tartamtu. Cariyos menika dipunwiwiti kanthi jengkaripun Widowati amargi katresananipun kaliyan Permadi boten dipunsarujuki Ramanipun. Jengkaripun Widowati ingkang salajengipun andhadhosaken prastawa-prastawa sanesipun kanthi latar tartamtu.

3. Tandha-tandha ingkang awujud *ikon*, *indeks* saha *simbol* wonten ing novel *Kumandanging DWIKORA* anggitanipun Any Asmara.

a. *Ikon*

Miturut Pierce gegayutaan antawisipun tandha kaliyan acuanipun kaperang dhados tiga inggih menika *ikon*, *indeks* saha *simbol*. *Ikon* inggih menika

gegayutan adhedhasar bab ingkang sami. *Ikon* miturutipun pierce kaperang dados tiga inggih menika *ikon topologis, diagramatik* saha *metaforis*.

1) *Ikon Topologis*

Ikon topologis inggih menika gegayutan ingkang adhedhasar wujud ingkang sami. Wonten ing novel menika saged katingal ikon topologis gegayutan kaliyan latar wonten ing novel. Wonten ing novel ngandharaken papan kanthi deskripsi kahananipun. Salah satunggaling papan inggih menika kahananipun kutha Semarang minangka kutha papan panggenanipun Widowati utawi Wara Mekar Sari saha andharan kahanan griyanipun. Andharan kutha Semarang saha griyanipun Widowati saged dipuntingali saking pethikan *data*:

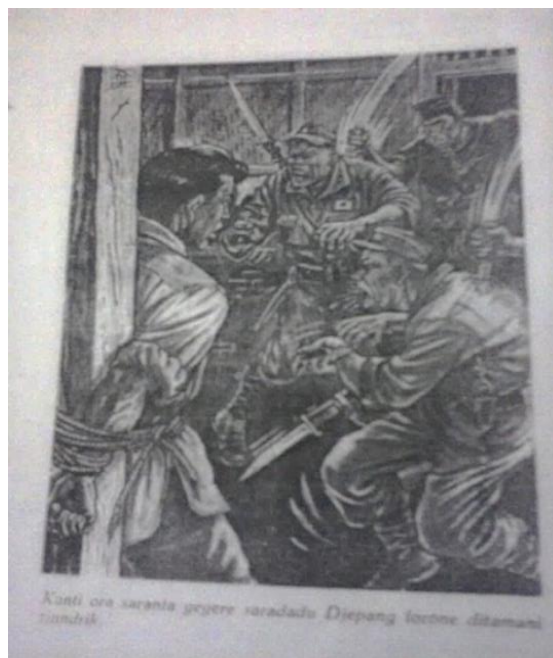
“Alun-alun gede kuta Semarang wis ora rupa alun-alun maneh. Nanging malih dadi kios rupa-rupa..... Ing kampung Batik katon ana omah gebjog sidji kang tjete biru, omah mau senadjan omah lawas, nanging kegawa sing ngenggoni mau wong resikan lan bisa ngatur ing sakabehane, mula katon resik tur peni.....” (Any Asmara kaca 35-36)

Ikon topologis sanesipun inggih menika gegayutan kaliyan paraga. Nyebataken paraga kanthi ciri *fisik*ipun. Dipunandharaken deskripsi fisikipun paraga Teguh Santosa ingkang gadhah prawakan ingkang kukuh saha inggil. Alisipun cemeng, socanipun bening, saha grananipun mbangir. Paraga teguh Santosa dipungambaraken kadosta R. Ontoseno. R. Ontoseno minangka salah satunggaling paraga wonten ing wayang minangka putranipun Bimasena utawi Werkudara saha Dewi Urangayu ingkang gadhah dedeg piadeg ingkang gagah, kukuh saha inggil saged dipuntingali saking pethikan *data*:

Teguh Santosa saiki wis dadi djaka sing degus. Awake kukuh santosa dedege duwur. Blengah-blengah kaja R. Ontoseno. Pantjen awake sarwa sembada. Alise kang ketel ireng nelakake jen wantering pikir. Kendel, wani tanggung

jawab. Mripate bening mencorong, irung mbangir ketambahan brengose kang njlirit alus, nambahi gagahe. (Any Asmara, 1966 kaca 36)

Ikon topologis salajengipun inggih menika kadadosan wonten ing *novel* ugi wonten ingkang dipuncethakaken kanthi gambar. Kadadosan ingkang dipunlampahi Permadi nalika nglawan kalih serdadu Jepang ingkang badhe tumindhak ala kaliyan kaluwarganipun mliginipun Widowati. Nalika saweg dipuniket wonten ing saka kaliyan kalih serdadu Jepang, Mas Ngubaeni saha Sukasdi, kancanipun Permadi menika lajeng nyerbu kalih serdadu Jepang menika satunggal sewang. Gegeripun kalih serdadu menika dipuntamani ngangge cundrik kanthi sesarengan ngantos matnipun kalih serdadu Jepang menika.

Gambar.9

2) Ikon Diagramatik

Ikon diagramatik inggih menika gegayutan ingkang adhedhasar tahapan ingkang sami. Wonten novel ingkang gegayutan kaliyan *ikon diagramatik* inggih

menika cariyos sejarahipun Indonesia awit Jaman Penjajahan dumugi mardika. Wiwitanipun Indonesia dipunjajah kaliyan Belanda, lajeng dipunjajah malih kaliyan Jepang. Sasampunipun 3,5 taun anggenipun jajah, lajeng Indonesia Mardika. Saknajan sampun mardika indonesia taksih ngadepi kasus pemberontakan PRRI, ngrebut konduripun Irian Barat saking kolonialisme Belanda saha kasus Ganyang Malaysia ingkang boten remen kalih madegipun Indonesia.

“saja bareng Djepang perange rada kadesek dening sekutu, wewadine Djepang anggone djajah negara kita kawijak kabeh. Bangsa kita ngalami maneh pandjadjahan kang luwih sengsara, nganti akeh bangsa kita sing mung kari lunglit awake, amargo tansah diperes, dipepes, ditindes. Kesengsaraan tuwuh ing ngendi-endi.....” (Any Asmara, 1966 kaca 22)

Wonten ing novel boten dipunandharaken kanthi tersurat menawi Indonesia dipunjajah kaliyan Belanda, ananging saged dipuntingali saking pethikan data *“Bangsa kita ngalami maneh”* dados pratandha menawi sakderengipun dipunjajah kaliyan Jepang, Indonesia ugi dipunjajah inggih menika kaliyan Belanda. Wiwitanipun Indonesia dipunjajah kaliyan Belanda lajeng Jepang dumugi mardika.

“Telung tahun setengah riwayat Djepang entek anggone ndjadjah Indonesia. Tanggal 17 Agustus 1945 kasusul dina keramat Proklamasi Kemerdekaan negara kita kang dipimpin dening Bung Karno lan Bung Hatta, liwat tjorong radio sandenging Nusantara.....” (Any Asmara, 1966 kaca 33)

Sasampunipun mardika Indonesia taksih ngadepi ngadepi kasus pemberontakan PRRI, ngrebut konduripun Irian Barat saking kolonialisme Belanda saha kasus Ganyang Malaysia ingkang boten remen kalih madegipun Indonesia.

*“Presiden Panglima Tertinggi Angkatan Perang Republik Indonesia Bung Karno lagi paring Komando nalika tanggal 3 Mei 1964, marang 21 Sukarelawan kang wis siap sijaga. Kang sawajah-wajah wis sumadija dikirimake menjang medan djurit, **kanggo ngganjang negara boneka “Malaysia”**.....”* (Any Asmara, 1966 kaca 63)

3) *Ikon Metaforis*

Ikon metaforis inggih menika gegayutan adhedhasar bab ingkang sami sanajan namung saperangan ingkang sami. Ikon metaforis wonten ing novel menika gegayutan kaliyan tembung entar saha ukara pepindhan. Ingkang kagolong tembung entar wonten ing *novel* inggih menika nalika Pak Menggung saweg duka dipungambaraken pasuryanipun abang ngatirah ingkang gadhah ateges duka sanget.

*“Pak Menggung rawise kang sekepel gedene tansah kumitir ngadeg. Mripate mantjereng mandeng putra putrine tanpa kedep. **Pasurjane abang ngatjirah.**”* (Any Asmara, 1966 kaca 6)

Ukara Pepindhan wonten ing *novel* menika semangat kaprajuritan saha kumpulan-kumpulan ingkang ancasipun kangge mbela Nagri kathah tuwuh wonten ing pundi-pundi kadosta tuwuhipun jamur. Jamur minangka tanduran ingkang nalika tuwuh menika kathah, dados semangatipun kaprajuritan saha kumpulan-kumpulan ingkang gegayutan kaliyan mbela nagari tuwuh kathah wonten ing pundi-pundi. Andharan menika saged dipuntingali saking pethikan *data*:

*“...ing ngendi-endi semangat kapradjuritan lan kumpulan-kumpulan pada pating drejul **kaja djamur metune.**”* (Any Asmara, 1966 kaca 22)

b. Indeks

Indeks inggih menika ggayutan ingkang gadhah *jangkauan eksistensial*. Indeks wonten ing novel menika gegayutan kaliyan paraga mliginipun tumindak. Tumindakipun paraga ingkang andadosaken duka, inggih menika paraga Widowati. Widowati boten kersa jejodhohan kaliyan priya ingkang dipunkersakaken ramanipun saengga andadosaken duka ramanipun. Tumindhakipun Widowati ingkang andadosaken duka saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“..... pjaaaarrrrrr.....! pak Menggung njata lagi duka jajah sinipi. Asbak kang ora salah gumletak ana duwur meja dadi sasaran dukane, diasta nganggo asta kiwa, nuli dibanting ana mester, swarane kumepjar ambjar dadi sawalang-walang petjahane tekan ngendi-endi. Pantjen wektu semono Pak Menggung lagi duka banget, ndukani putrane putri R. Adjeng widowati kang mbangkang kersane.....” (Any Asmara, 1966 kaca 7)

Indeks sanesipun inggih menika tumindakipun paraga ingkang ngandhut patriotisme. Salah satunggaling paraga ingkang tumindakipun patriotisme inggih menika Permadi. Piyambakipun ndherek nyerbu Markas Kido Butai wonten ing Kota baru ingkang andhadhosaken sedanipun. Ananging sakderengipun seda, piyambakipun saged andhadhosaken markas menika kobongan.

“Nanging sadurunge deweke gugur, wis bisa nguntjalake granat disik, nganti markas Kido Butai dadi kobong. Bubar kaja ngono Permadi bandjur kena sasaran mitraliur. Dadane tatu arang krandjang. Gugur pinda kusuma.” (Any Asmara, 1966 kaca 34)

Indeks salajengipun inggih menika tumindhak paraga ingkang andadosaken raos sih katresnan. Dipuncariyosaken Widowati menika saged njagi kasetyaanipun, nalika dipungodha kaliyan Babah Liem. Tumindhak menika andadosaken paraga Permadi tambah anggenipun sih katresnanipun kaliyan

Widowati. Tumindhakipun Widowati ingkang andadosaken sih katresnan, saged dipuntingali saking pethikan *data*:

“Aku ora sudi nglakoni. Bok duwitmu kabeh ditumplek ana medja kene, aku tetep ora gelem nuruti kekarepaning atimu. Butuhku iki aku arep mulih awit tugasku wis rampung.” (Any Asmara, 1966 kaca 20)

c. *Simbol*

Simbol inggih menika tandha ingkang langkung canggih amargi sampun adhedhasar pasarujukan masarakat utawi sampun mengkonvensi wonten ing masarakat. Wonten ing *novel* menika kathah simbol-simbol ingkang kedah dipunanalisis saha dipunandharaken. Salah satunggaling *simbol* inggih menika gelar wonten ing nama paraga menika minangka simbol status sosialipun paraga. Nama-nama Pak menggung, R.Ayu menggung, R.Widowati, R.M. Trenggono, R. Tumenggung Sindupradja ingkang dipunsebataken wonten ing novel pratandha paraga menika gadhah status sosial ingkang langkung inggil. Menawi Permadi, Sukasdi, Ngubaeni, Wara Mekar Sari minnangka paraga ingkang status sosialipun ngandhap. Wonten ing masyarakat Jawi nama ingkang wonten gelar Raden Mas, Raden Ayu, Raden Ajeng, Bendara menika tasi kagolong katurunan darah biru utawi bangsawan ingkang status sosialipun inggil.

“..... gek mangka R.Adjeng Widowati isih darahing ngaluhur rembesing kusuma.” (Any Asmara, 1966 kaca 11)

Wonten ing novel menika tembung romusa, lunglit, katok bagor, dhahar bekicot saha kenya-kenya minangka dados simbol kejemipun penjajahan Jepang tinimbang penjajahan sanesipun. Pamanggihipun Bangsa Indonesia dumugi

saniki, penjajahan Jepang sanajan namung 3,5 taun ananging dipunwastani masa penjajahan ingkang langkung kejem tinimbang penjajahan sanesipun.

“saja bareng Djepang perange rada kadese dening sekutu, wewadine Djepang anggone djajah negara kita kawijak kabeh. Bangsa kita ngalami maneh pandjadjahan kang luwih sengsara, nganti akeh bangsa kita sing mung kari lunglit awake, amargo tansah diperes, dipepes, ditindes. Kesengsaraan tuwuh ing ngendi-endi. Katok bagor mangan bonggol wit gedang, mangan bekitjot diandjuran andjurake dening Djepang lan ora kurang-kurang para nom-noman kita kang pada didadekake romusa.”

“Para kenja-kenja kita akeh sing dadi korbane hawa napsune Djepang-djepang sing daksija mau, kanti dibudjuki sing alus-alus. Djarene arep dididik kawruh-kawruh, sarana dikirim menjang ngendi-endi, nanging tibane kabeh mung perlu kanggo nuruti hawa napsune Djepang-Djepang mau.” (Any Asmara, 1966 kaca 22)

Simbol sanesipun wonten ing *novel* inggih menika gendera merah putih minangka simbol *keberanian*, perjuangan saha kasucian para pahlawan. Werni abrit menika minangka simbol *keberanian* saha perjuanganipun para pahlwan menawi pethak menika minangka simbol sucining ati para pahlawan kangge mbela nagari Indonesia. Wonten ing novel dipuncariyosaken kanthi semangat para pejuang Indonesia nyerbu markas Kido Butai minangka markasipun Jepang wonten ing Kuta Baru

“Kanti semangat sing makantar-kantar, para pemuda bandjur wiit njerbu. Bedil, mrijem, mitraliur, bazoka muni bebarengan, nganti kabeh pada kentekan mimis. Wusanane bareng esuk, Djepang bandjur masang gendera putih” (Any Asmara, 1966 kaca 34)

Adhedhasar tandha ikon, indeks, saha simbol wonten ing *novel* menika pramila tandha-tandha menika nyengkuyung makna ingkang sampun dipunanalisis struktural. Makna ingkang kaandut wonten ing cariyos inggih menika, kita minangka warga nagari Inonesia kedah gadhah *rasa juang* kangge

mbela nusa saha bangsa. Kadosta para pejuang ingkang sampun kanthi rila ngurbanke nyawa supados Bangsa Indonesia menika saged mardika, bebas saking penjajahan saha saged kajagi kawutuhanipun dumugi samenika. Makna menika dipungambaraken kanthi perjuanganipun paraga Permadi saha putranipun inggih menika Teguh Santosa. Permadi rila ngorbanke nyawa nilaraken kaluwarga ingkang sanget dipunasihi kangge kamardikaning Indonesia. Sami kaliyan Ramanipun, Teguh Santosa ugi dados tentara, sukarelawan TRIKORA saha DWIKORA kangge njagi kawutuhanipun Nagari Indonesia sasampunipun mardika.

BAB V PANUTUP

A. Dudutan

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembagan ngengingi babagan struktural semiotik wonten ing *novel “Kumandanging DWIKORA”* saged dipunpendhet dudutan kados ing ngandhap menika.

1. Sasampunipun nindakaken analisis ingkang ngandharaken unsur-unsur intrinsik wonten ing novel saged dipumangertosi menawi *alur* novel Kumadanging *DWIKORA* inggih menika *alur campuran*. Prastawa-prastawa wonten ing novel kathah kathahipun dipungambaraken kanthi runtut ananging ugi wonten kadadosan-kadadosan ingkang nyariosaken rikala rumiyin utawi sorot balikipun. Alur novel menika kasusun wonten ing gangsal tahapan inggih menika *tahap situation, tahap generating circumstances, tahap rising action, tahap climax, tahap denuement*. Novel menika wonten sekawan paraga tama saha gangsal paraga tambahan. Prastawa-Prasatwa wonten ing cariyos menika kadadosan rikala *jaman penjajahan Belanda, jaman penjajahan Jepang* saha *jaman orde lama*. Unsur-unsur ingkang mbangun cariyos novel menika sami gayut saengga cariyos menika saged wutuh. Unsur-unsur menika lajeng dipuniket wonten ing tema mayor ingggih menika Perjuangan mbela nagari saking penjajahan saha njagi kawutuhanipun sasampunipun mardika. Sasanipun tema mayor wonten ugi tema-tema sanesipun inggih menika katresnan, raos nasionalisme ingkang inggil, menangipun pihak ingkang leres saking pihak ingkang awon.

2. Panaliten menika dipunlajengaken kanthi analisis semiotik ingkang ancasipun kangge nyengkuyung analisis struktural. Analisis semiotik wonten ing novel menika ngandharaken tandha-tandha ingkang awujud ikon, indeks, saha simbol. Wonten ing analisis semiotik saged dipunpinanggih tigang ikon topologis, kalih ikon diagramatik, dan kalih ikon metafora. *Ikon topologis* wonten ing novel inggih menika nyebataken papan kaliyan kahananipun, nyebataken paraga kanthi ciri fisikipun, nedahakan gambar ingkang gayut kaliyan perkawis ingkang saweg kadadosan. Wonten ing novel menika dipunsebataken kutha Semarang kanthi kahananipun, kadosta kahananipun Pasar Djohar ingkang sansaya raja saha kahananipun kampung Batik. Ing Novel wonten ugi Gambar. 2, menika nalika Permadi saweg diiket wonten ing saka, Mas Ngubaeni saha Sukasdi nglawan kalih serdadu Jepang ingkang badhe tumindhak ala kaliyan Widowati. Saking gambar menika saged ugi dipuntingali gambaran kahanan nalika gegeripun serdadu menika dipuntamani ngangge cundrik kaliyan Mas Ngubaeni saha Sukasdi.

Ikon diagramatik wonten ing novel inggih menika Cariyos sejarahipun Indonesia awit Jaman Penjajahan dumugi mardika. Wiwitanipun Indonesia dipunjajah kaliyan Belanda, lajeng dipunjajah malih kaliyan Jepang. Sasampunipun 3,5 taun anggenipun jajah, lajeng Indonesia Mardika. Saknajan sampun mardika indonesia taksih ngadepi kasus pemberontakan PRRI, ngrebut konduripun Irian Barat saking kolonialisme Belanda saha kasus Ganyang Malaysia ingkang boten remen kalih madegipun Indonesia. *ikon metafora* ingkang awujud tembung entar saged angggambaraken langkung cetha

pangraosipun paraga nalika nglampahi perkawis ingkang saweg kadadosan menika. Menawi ukara pepindhan menika saged dipunmangertosi kadadosan tartamtu wonten ing cariyos ingkang sami kaliyan barang, paraga utawi tetuwuhan wonten ing kasunyatan.

Tanda indeks ingkang wonten ing novel inggih menika Tumindhakipun paraga ingkang andhadhosaken duka, raos patrotisme saha rasa sih katresnan. Tumindhak-tumindakipun paraga menika saged dados tititikan wewatakanipun saha tema saking cariyos menika. *Simbol* wonten ing novel inggih menika gelar nama prtandha status sosial, jaman Penjajahan Jepang minangka jaman penjajahan ingkang langkung kejem tinimbang sanesipun saha Gendera *Merah Putih* minangka simbol *keberanian*, perjuangan saha kesucian para pahlawan.

3. Adhedhasar tandha *ikon*, *indeks*, saha *simbol* ingkang wonten ing novel saged dipunpinanggihaken makna cariyos inggih menika minangka bangsa Indonesia kedah gadhah sipat juang saha bela negari supados saged jagi kawutuhanipun nagari Indonesia awit sabang dumugi maroke sasampunipun mardika. Sami kaliyan tema novel inggih menika Perjuangan mbela nagari saking penjajahan saha njagi kawutuhanipun sasampunipun mardika, perjuangan ingkang dipuntindakaken kaliyan paraga Permadi, Teguh Santosa saha para pejuang Indonesia sanesipun ingkang kanthi ikhlas rila ngurbanke pepenginan pribadi saha nyawanipun kangge bela nagari saking penjajah saha jagi kedaulatanipun saking pihak-pihak ingkang badhe ngalangi madegipun Indonesia. Perjuangan menika boten sia-sia, Indonesia saged mardika saha saged berdaulat dumugi samenika. Makna saking novel menika saged dipundhadhosaken piwulangan

minangka rakya Indonesia menika kedah gadhahi sipat juang saha bela nagari, saha ampun nate nglalekake jasanipun para pejuang.

B. Implikasi

Implikasi saking panaliten inggih menika panaliten menika mugi-mugi saged dipundadosaken utawi dipunginakaken referensi tumrap mahasiswa ingkang badhe nglampahi panaliten ingkang sami mlginipun struktural semiotik. Panaliten menika saged paring pangertosan dhateng pamaos bilih unsur-unsur instrinsik saha tandha ingkang aawujud *ikon*, *indeks*, saha *simbol*. Panaliten menika ngginakaken pendekatan struktural semiotik kanthi teorinipun Charles Sanders Pierce.

C. Pamrayogi

Panaliten menika namung dipunwatesi dumugi struktural semiotikipun. Dipunkajengaken wonten panaliten novel Kumandanging DWIKORA saged ugi dipuntaliti saking unsur ekstrinsik saha semiotikipun. Kanthi pendekatan ekstrinsik menika saged dipunmangertosi pengaruh keyakinan saha pandangan hidup pengarang saengga mempengaruhi karya sastra menika. Taksih wonten perkawis ingkang saged dipuntaliti saking *novel* menika. Panaliten menika saged ngginakaken pendekatan sosiologi sastra, psikologi sastra, saha pendekatan sanesipun ingkang relevan.

DAFTAR PUSTAKA

- Abrams, M.H. 1971. *A Glossary of Literary Terms*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Berger, Arthur Asa. 2010. *Pengantar Semiotika*. Yogyakarta : Tiara Wacana
- Budiman, Kris. 1999. *Kosa Semiotika*. Yogyakarta : Lkis.
- Budinata, Melani, dkk. 2002. *Membaca sastra*. Magelang: Indonesia Tera.
- Endraswara, Suwardi. 2003. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Widyatama.
- _____. 2013. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Ombak.
- Fakultas Bahasa dan Seni. 2013. *Panduan Tugas Akhir*. Yogyakarta: FBS UNY.
- Fananie, Zainuddin. 2002. *Telaah Sastra*. Surakarta: Muhammadiyah University Press.
- Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah. 2012. *Suplemen Panduan Penulisan Tugas Akhir Skripsi*. Yogyakarta: FBS UNY.
- Larsen, S.E. (diterjemahkan Sudaryanto). 2009. *Semiotik*. Klaten: Program Pascasarjana Universitas Widya Dhrama Klaten
- Meleong, Lexy. 2004. *Metodologi Penelitian Kualitatif*. Bandung: PT Remaja Rosda Karya.
- Nurgiyantoro, Burhan. 2012. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta : Gajah Mada University Press.
- Piliang, Yasraf Amir. 2003. *Hipersemiotika*. Yogyakarta : Jalasutra.
- Pradopo, Rachmat Djoko, dkk. 2001. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta : Hanindita.
- _____. 2007. *Prinsip-Prinsip Kritik Sastra*. Yogyakarta : Gajah Mada University Press.
- Pradotokusumo, Partini Sardjono. 2005. *Pengkajian Sastra*. Jakarta: PT Gramedia Pustaka Utama.

- Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Groningen, Batavia:J.B Wolters' Uitgevers. Maatschappij N.V.
- Ratna, Nyoman Kutha. 2013. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta : Pustaka Pelajar.
- Stanton Robert. 1964. *An Introduction to Fiction*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Teeuw. 1983. *Membaca dan Menilai Sastra*. Jakarta : PT Gramedia
- Utomo, Imam Budi, dkk. 2002. *Eskapisme Sastra Jawa*. Yogyakarta : Gama Media.
- Wiyatmi. 2009. *Pengantar Kajian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka
- Zaimar, Okke K.S. 2008. *Semiotika Dan Penerapannya Dalam Karya Sastra*. Jakarta: Pusat Bahasa Departemen Pendidikan Nasional.
- Zoest, Aart Van. 1990. *Fiksi dan Nonfiksi Dalam Kajian Semiotik*. Penerjemah Manoeckmi Sardjoe. Jakarta : Intermasa.

LAMPIRAN

Lampiran 1. Sinopsis Cariyos

Kumandanging DWIKORA

Anggitanipun Any Asmara

1. Tinundhung

Pak Menggung duka sanget amargi putrinipun, R. Adjeng Widowati boten kersa nglampahi kersanipun Pak Menggung kangge jejodhohan kaliyan Bendara R.M. Trenggono, putranipun Kang Mas R. Tumenggung Sindupradja. R. Adjeng Widowati sampun gadhah priya ingkang sanget dipuntresnani inggih menika Permadi. Permadi menika anggota kumpulan ringgit tiyang “*Sunaring Budaja*” ingkang kaleresan saweg main wonten ing Sala. Saben ndalu boten nate lowong anggenipun R. Adjeng Widowati ningali Permadi, priya ingkang saben main pesthi dados Kresna. Pak Menggung piyambak boten sarujuk kaliyan priya pilihan putrinipun amargi status sosialipun Permadi ingkang asor.

Tumindhakipun Pak Menggung ingkang kados mekaten andadosaken Widowati jengkar saking griyanipun. Kanthi alon-alon Widowati jengkar saking griyanipun, nalika semanten jam sekawan langkung sekedhik. Kanthi nitih becak piyambakipun tindhak pondhokanipun Permadi wonten ing Tegalredjo. Miturut kancanipun Permadi, piyambakipun saweg wangsul wonten ing Magelang amargi simbokipun gerah. Mangertos kados mekaten Widowati lajeng tindak dhateng wonten ing Magelang kanthi nitih bis. Bibar setunggal minggu anggenipun Widowati wonten griyanipun Permadi, tiyang kalih menika lajeng bebrayan. Sasampunipun gesang bebrayan, Permadi sakmenika dados dhalang saha guru beksa menawi Widowati dados waranggana kanthi nama enggal inggih menika Wara Mekar Sari amargi swantenipun ingkang sae.

2. Godhaning Ngaurip

Wara Mekar Sari kagolong waranggana ingkang ayu saha swantenipun ingkang ngepencutake, saengga kathah priya-priya ingkang tresana kaliyan piyambakipun. Kathah priya-priya ingkang linuwih tinimbang Permadi, ananging Wara Mekar Sari tetep tansah setya saha ngabekti kaliyan garwanipun. Wonten ing salah sawijing dinten, kasetyaanipun Wara Mekar Sari dipunuji kaliyan Babah

Liem, juragan tembako saking Temanggung. Babah Liem gadhah niyatan badhe ingkang mboten sae kaliyan Wara Mekar Sari. Babah Liem ngiming-ngimingi arta ingkang kathah supados Wara Mekar Sari kersa nglampahi kersanipun. Wara Mekar Sari pancen tiyang estri ingkang setya sanget saengga piyambakipun boten kagoda kalih arta. Anggenipun bebrayan dipunparingi putra setunggal ingkang namanipun Teguh Santosa. Sasampunipun dipunjajah kaliyan Belanda, Indonesia gantos dipunjajah kaliyan Jepang. Indonesia ngalami penjajahan ingkang linuwih sengsara, kathah tiyang ingkang diperes, dipepes saha ditindes. Kasengsaran tuwuh wonten ing pundi-pundi. Kathah ugi para kenya-kenya ingkang dados hawa nepsunipun para serdhadhu Jepang. Kasengsaran menika ugi dipunraoskaen Wara Mekar Sari saha Permadi, amargi nalika jaman penjajahan Jepang kasenian menika mati.

Wonten Ing salah sawijining dinten Permadi tindak dhateng Muntilan pados tembako, saengga nilar Wara Mekar Sari saha Teguh Santosa piyambakan wonten ing griya. Nalika Wara Mekar Sari saweg wonten ing ngajeng griya, wonten kalih serdadu Jepang ingkang gadhah niyatan ingkang boten sae kaliyan Wara Mekar Sari. Sasampunipun Permadi Kondur, Wara Mekar Sari lajeng nyariosaken kadadosan menika. Permadi lajeng nyuwun pambiyantu kaliyan kancanipun wonten ing kampung Potrobangsari inggih menika Mas Sukasdi saha Mas Ngubaeni. Nдалu menika kalih serdadu Jepang ingkang gadhah niyatan ingkang boten sae kaliyan Wara Mekar Sari dhateng malih wonten griyanipun Permadi. Nalika saweg mbanda Permadi wonten ing saka, gegeripun kalih serdadu Jepang menika dipuntamani cundrik ngantos mati kaliyan Mas Sukasdi saha Mas Ngubaeni. Supados boten curiga bangke kalih serdadu Jepang wau dipunkubur wonten ing kebon wingking kanthi dipuntutupi watu supados boten katingal.

Tanggal 17 Agustus 1945 minangka dinten Proklamasi Nagari Indonesia ingkang dipunpimpin dening Bung Karno saha Bung Hatta. Bibar kamardikan Permadi lajeng ndehrek dadhos pejuang BKR. Permadi gugur nalika nyerbu markas Kido Butai. Ananging Sakderengipun gugur Permadi saged andamel markas menika kobongan.

3. Pantjaroba

Gangsal welas taun sampun Wara Mekar Sari dipuntilar kaliyan Permadi. Samenika Wara Mekar Sari pindah wonten ing Kampung Batik Semarang ndherek putranipun, Teguh Santosa ingkang dados tentara. Teguh Santosa sakmenika dados priya ingkang gagah saha bagus. Sanajan dados tentara ananging piyambakipun remen sanget kaliyan kesenian. Mula wonten ing ketentaraan piyampakipun kapatah dados guru gending saha beksa. Teguh Santosa mlebet wonten ing Banteng Raiders, ingkang sampun gadhah lelampahan ingkang kathah.

Sampun sakminggu menika Wara Mekar Sari kelingan kaliyan tiyang sepuhipun. Anggenipun kelingan kala wau amargi, seminggu kepungkur bibar ngramekake klenengan wonten Daleman Kratonan. Kanthi sesideman piyambakipun sowan wonten griya tiyang sepuhipun. Kados pundi kagetipun Wara Mekar Sari nalika mangertos griyanipun sampun dipunangge kaliyan tiyang sanes. Wara Mekar Sari lajeng nyenyuwun pirsa kaliyan tangga teparo ingkang sampun sepuh bab kabar tiyang sepuhipun. Miturut andharanipun tiyang sepuh ingkang namanipun Pak Ranu, Pak Menggung sampun jengkar saking griyanipun amargi raos lepatipun kaliyan Wara Mekar Sari ingkang jengkar saking griyanipun. Sakmenika Pak Menggung dados juru kunci wonten ing Pasareyan Bayat. Ananging bibar dipun tingali kaliyan Wara Mekar Sari saha Pak Ranu, juru kuncinipun sampun gantos.

Supados saged pinanggihan kaliyan tiyang sepuhipun saha nyenyuwun kaslametan kangge putranipun Teguh Santosa ingkang badhe dipunkirim dipunkirim wonten ing Sumatera Tengah kangge numpes pemberontakan PRRI. Wara Mekar Sari ngajak Teguh Santosa ndedonga wonten ing Klenteng Sam Po Kong wonten ing Gedung Batu. Nalika Semanten Nagari Indonesia saweg ngadhepi pembrontakan PRRI ingkang tindakanipun kejem sanget saha sewenang-wenang. Nalika pasukanipun Teguh Santosa dugi wonten ing Solok, Teguh Santosa ningali salah satunggaling pembrontak saweg nggered tiyang estri ingkang katingal kamigilan saha pucet. Ningali tindakan ingkang sawenang-wenang menika lajeng Teguh Santosa paring pambiyantu. Tiyang Estri menika

naminipun Erna Nio, katurunan Sunda-Tionghwa. Sasanesipun ayu, solah bawanipun tansah andamel remening manahipun Teguh Santosa. Erna Nio lajeng dipunbeta Teguh Santosa kangge pinanggih kaliyan Ibunipun, Wara Mekar Sari.

4. Kanugrahaning Widi

Ing sawijining dinten Wara Mekar Sari, Teguh Santosa saha Erna Nio tindhak dhateng pasareyan Kadilangu. Nalika dugi wonten ing pasareyan menika, kados pundi kagete Wara Mekar Sari nalika ningali juru kuncinipun. Wara Mekar Sari banjur nyungkemi juru kuncinipun inggih menika Pak Menggung, ramanipun piyambak. Sasampunipun sungkem kaliyan Pak Menggung, Widowati lajeng pinanggih kaliyan Ibunipun. Dereng ngantos dangu anggenipun kumpul kaliyan Rama saha Ibu, tiyang sepuhipun tilar dunnya.

Teguh Santosa bebaryan kaliyan Erna Nio. Anggenipun bebrayan dipunparingi putri setunggal ingkang nami Endang Wahyu Trikorawati. Nama Trikorawati dipunpendhet amargi bebarengan kaliyan lairipun Endang, Presiden Soekarno paring Komando Trikora kangge pembebasan Irian Barat. Teguh Santosa boten saged ningali lair putrinipun amargi saweg nglampahi tugas dhateng Ambon kangge nyamektakake ngrebut konduripun Irian Barat saking Kolonialisme Belanda.

5. Tugas Luhur

Sasampunipun kasus Irian Barat, Indonesia ngadhepi malih kasus nagari boneka Malaysia. Wontenipun nagari boneka menika ulahipun kolonialisme Inggris ingkang boten remen kaliyan madegipun Indonesia. Presiden Soekarno paring komando kangge sukarelawan DWIKORA kangge nggayang nagari boneka Malaysia. Mangertosi kahanan ingkang kados mekaten Teguh Santosa lajeng ndherek dados sukarelawan DWIKORA. Sanajan badhe dipuntilar kaliyan Teguh Santosa, Wara Mekar Sari saha Erna Nio malah bungah sanget amargi putra saha garwanipun badhe berjuang kangge nagari. Erna Nio ugi badhe nusul garwanipun berjuang menawi Endang Wahyu Trikorawati sampun saged dipunsapih.

Lampiran 2. Analisis Jinising paraga saha titikaning kapribadhen (Ciri Fisik)

No. Data	Nama	Pethikan Data	Kaca	Katrangan
1.	R.Adjeng Widowati	<i>“Pantjen ora maido awit Wara Mekar Sari mundak saja ajune, ketambahan swarane bisa gawe mereme sing krungu, ngepentjutake”</i>	19	Dipungambaraken tiyang estri ingkang ayu.
		<i>“Wara Mekar sari senadjan wis tuwa, nanging isih katon kasulistyane, isih panggah ayune”</i>	36	
		<i>“Teguh Santos nudju lagi mlaku bebarengan karo ibune, dikira ibune mau jang-jange, utawi sisihane, awit ibune pantjen isih katon enom, senadjan umure wis sepuh.”</i>	37	
2.	Permadi	<i>“Prija mau dudu turuning wong luhur, wong lumrah bae, lan rupane ja ora bagus, ora gagah. Nanging kanggone R.Adjeng Widowati wis rumangsa marem banget, sih katresnane mak glogok pantjen wis disokake kabeh karo prija mau”</i>	10	Tiyang jaler ingkang biyasa-biyasa kemawon
3.	Teguh Santosa	<i>“Teguh Santosa saiki wis dadi djaka sing degus. Awake kukuh santosadedege duwur. Blengah-blengah kaja R. Ontoseno. Pantjen awake sarwa sembada. Alise kang ketel ireng nelakake jen wantering pikir. Kendel, wani tanggung jawab. Mripate bening mencorong, irung mbangir ketambahan brengose kang njlirit alus, nambahi gagahe”</i>	36	Tiyang jaler ingkang prawakanipun gagah saha inggil, alisipun ingkang cemeng, socanipun bening, grananipun ingkang mbangir saha brengosipun ingkang sae.
4.	Pak Menggung	-	-	Boten dipunandharaken ciri fisikipun
5.	A. Aju Menggung	-	-	Boten dipunandharaken ciri fisikipun
6.	Erna Nio	<i>“ ja tembe saiki Teguh Santosa sing atine kaja wadja banjur ketaman ing rasa kang nembe dialami. Mripate tansah ton-tonen marang wewajangane Erna Nio bae. Mripate sing bening, alise sing djlirit nanggal sepisan, irunge sing ngrungih lantjip, latine sing tjilik tipis abang maja-maja tansah gawe brangtaning atine. Kasulistyane njata tanpo ana tjatjade. Kaimbuan dedeg piadege kang sedeng, pawakane sing tjilik, bangkekane sing nawon kemit, pakulitane sing putih resik, rambute sing dipotong tjendak. Kabeh tansah dadi lam-lamaning djiwane”</i>	50-51	Tiyang estri ingkang prawakanipun sae, pakulitanipun werni pethak resik., socanipun ingkang bening, alis ingkang sae, grananipun mancung, latinipun ingkang tipis werni abrit.
		<i>“Erna kedjaba sulistya rupane, uga pinter njekel lan mernata bale omah, mula omahe</i>	52	

No. Data	Nama	Pethikan Data	Kaca	Katrangan
		<i>Teguh saja katon mundak ngresepake. Kedjaba kuwi Erna pinter masak.....”</i>		
7.	Pak Ranu	<i>“Mekar Sari bandjur takon-takon karo tangga teparo sing wis tuwa bab kabare wong tuwane mau. Bandjur oleh katrangan saka sawidjining wong tuwa jen anggone djengkar mau wis lawas banget, kira-kira let limang taun saka anggone nundung putra putrine”</i>	38	Boten dipunandharaken ciri fisikipun namung diandharaken bilih sampun sepuh.
8.	serdadu Jepang	-	-	Boten dipunandharaken ciri fisikipun
9.	Sukasdi saha Mas Ngubaeni	-	-	Boten dipunandharaken ciri fisikipun
10.	Babah Liem	-	-	Boten dipunandharaken ciri fisikipun

Lampiran 3. Analisis Jinising paraga saha titikaning kapribadhen (Wewatakan)

No. Data	Nama	Pethikan Data	Kaca	Katrangan
1.	R.Adjeng Widowati	“Babah liem, aku ora butuh duwit lan ora butuh jen dikon nuruti kakarepaning atimu. Aku wis duwe bodjo, wangsulane Wara Mekar Sari rada sengol”	20	Bekti saha setya kaliyan garwanipun
		“Weruh tindake sing lanang kaja ngono mau Wara Mekar sari welas banget, bandjur melu tjawe-tjawe, rekane dodolan laatengan ana ngarep omah sinambi momong Teguh Santosa. Nanging wusanane barange entek ora oleh duwit. Merga diutangi ora dibajar. Permadi saja sedih atine”	24	
		“..... Aku saguh urip bebarengan karo mas Permadi, kanti urip prasdja. Waton mas Permadi wis kena dak antepi lahir lan batin. Pandeseke R. Adjeng Widowati”	11	
		“Wis ta mas, adja dipenggalih sing ora-ora, mundak dadi kelara-lara atiku. Aku wis mantep tetep seneng urip bebrayan karo pandjenengan, ora duweni rasa keduwung, Wangsulane Wara Mekar Sari nugel gunemane sing lanang”	25	
		“Bab kuwi adja dipanggalih mas, bab ilanging barang-barang gampang digoleki maneh besuk tembe buri, waton kita kabeh pada seger waras. Bab pangan saanane bae, waton bisa mangan, awit ora ndeweke, malahan sing luwih kesrakat maneh akeh bange”	24	Wicaksana
		“Ija ngger, kowe dak pangestoni. Mung bae welingku sarehning kowe lagi ngajahi tugas sing luhur, mula djiwamu kudu sing resik. Lire resik kowe adja nduweni melik apa-apa..... Anggonmu tugas kudu kanti ati sutji. Senadjan kuwi mungsuh upamane, nanging jen wis kalah, adja kok sija-sija. Lan tetulunga wong sing pada wedi lan ringkih, kuwi kabeh wadjib kok ajomi”	42	
		“Njut... gagasane saja ngulur dawa maneh, dibarengi wetuning luh kang tansah tumetes metu, merga bandjur kelingan menjang...wong tuwane dewe, wiiwt deweke tinundung nganti tumekane wis dadi wong tuwa, durung nate ketemu, lan ora ana kabare”	38	Asih kaliyan tiyang sepuhipun
		“Tumetesing luh kasedihan saja kaja doskake wetune, pinda mutiara utjul saka embanan bareng krungu tjritane pak Ranu sing njedihake ati mau. Wara Mekar Sari kelara-lara atine, trenjuh, sedih, nelangsa”	41	
		“Arep njuwun berkah, muga-muga aku enggala bisa ketemu karo ejangmu. Kaja sing wis nate dak tjritakake dek bijen kae”	43	
		“Aduh rama..... rama, sampun dangu anggen putra madosi rama, dawahipun rama wonten ngriki. Duh rama putra njuwun gunging pangaksama ingkang katah.kaja ngono	54	

No. Data	Nama	Pethikan Data	Kaca	Katrangan
		<i>panangise Wara Mekar Sari...</i>		
		<i>"..... Pantjen ora maido awit Wara Mekar Sari mundak saja ajune, ketambahan swarane bisa gawe mereme sing krungu, ngepentjutake"</i>	19	remen kaliyan
		<i>"R. Adjeng Widowati dewe dasare pantjen temen-temen anggone ngudi menjan g kasenian seni suwara, mula lagi telung sasi bae wis wani metoni ing kalangan. Suwarane empuk, bening, nganjut-anjut, malah saiki oleh sesebutan : Wara Mekar Sari."</i>	18	bidang seni swanten
		<i>"Saja mundak tresnane Permadi karo Widowati, bareng Widowati ndjaluk diadjari kesenian tembang, awit Widowati kepengin dadi seniwati waranggana"</i>	17	
2.	Permadi	<i>Nganti meh telung sasi Permadi kapeksa dadi pandji klangtung, saben dina lunga, sore bali, nanging ora oleh gawe, andadekna sedihe. Barang-barange Wara Mekar Sari wis akeh kalonge, didoli kanggo tombok mangan, suprandene durung oleh gawe.</i>	23	Tanggél jawab
		<i>Mas Permadi bok wis ta ora susah ngaja penggalihe. Ora susah tindak adoh-adoh. Witikna djaragan djamane lagi kaja ngene, kahanan ing ngendi-endi ja pada bae. Aku sing njawang rumangsa melu kesel, pandjenengan tansah montang manting tindak njang endi-endi. Aku kuwatir jen kesehatan pandjenengan bandjur gerah. Mula betjike ja ana daalem bae.</i>	24	
		<i>(Permadi) Lunga saka kene. Lunga njang endi? (Sari) Ja embuh njang endi, watone kudu lunga. (Permadi)Wis ta adja kuwatir, mestine mengko jen Djepange teka rene, bandjur weruh aku, kiraku ora wani nduweni tindak sing asor. (Sari) Jen nekad pije (Peramdi)Ja kudu dak lawan (Sari) Kangmas wani karo Djepang (Permadi)Kanggo mbelani kabeneran, aku kudu wani nglawan karo sapa bae</i>	27	
		<i>"Wiwit Proklamasi Permadi saanak bodjone bandjur pindah menjang Ngajogja. Malah bandjur melu B.K.R kang dumadi saka pedjoang-pedjoang Peta, Seinendan, Seinen Kurenscho, Keibondan, Neiho, barisan Berani Mati, Barisan Pelopor TRM lan Keibodan, Heiho, Barisan pelopor lija-lijane maneh, kang antjas tudjuane kanggo ndjaga katentreman lan keslametane rakyat.</i>	32	Pejuang

No. Data	Nama	Pethikan Data	Kaca	Katrangan
		<i>“Korbane Djepang uga akeh, mangkono uga fihak kita. Sing nemahi gugur ana 18. Sing tatu abot ana 50 luwih. Ing antarane para pemuda sing gugur mau, salah sidjine Permadi. Nanging sadurunge deweke gugur, wis bisa nguntjalake granat disik, nganti markas Kido Butai dadi kobong. Bubar kaja ngono Permadi bandjur kena sasaran mitraliur. Dadane tatu arang krandjang. Gugur pinda kusuma.</i>	34	
		<i>Prija sing tansah dadi woding atine mau Permadi djennege. Anggota kumpulan wajang wong “Sunaring Budaja” kang lagi kabener main ana Sala setengah sasi kliwat. Permadi jen ana pewayangane mesti adjeg dadi Kresna.</i>	10	Remen bab seni
		<i>Permadi bandjur metu anggone dadi wajang wong. Lan saiki bandjur dadi dalang wajang kulit. Kedjaba dadi dalang uga dadi guru beksa, kapatah njekel kumpulan Beks Budaja sing nembe madeg ing Kuta magelang. Pantjen Permadi mumpuni banget ing kasenian beksa, gending lan seniswara, sasat kabeh ketjakup.</i>	18	
3.	Teguh Santosa	<i>“Guh, djare suk emben kowe arep tugas menjang Padang, perlu numpes grombolan PRR.I” (widowati)</i> <i>“Bener bu, mula kula ndjaluk pangestumu, muga-muga aku tansah pinaringan slamet, lan bisa ole gawa tugasku” (Teguh Santosa)</i>	42	bukti kaliyan Ibunipun
		<i>“Wis tata-tata arep budal kowe Guh” (Widowati)</i> <i>“Uwis bu, mula ora liwat aku njuwun pangetsumu bae” (Teguh Santosa)</i>		
		<i>“Mundak dina kandutane Erna Nio sajak mundak gede. Lan bareng wis titi mangsane, bandjur nglairake metu wadon. Nanging emane Teguh Santosa ora bisa nunggoni, awit ing wektu semono deweke lagi ngajahi tugas menjang Ambon, kanggo persiapan ngrebut baline Irian Barat kang isih dikukuhi dening kolonialisme Landa.....”</i>	59	Pejuang
		<i>“Ing wektu iku atine Erna Nio bungah banget. Bungah merga sing lanang arep mangkat menjang garis depan, kanggo ngganjang negara boneka “Malaysia” gaweane Inggris....”</i>	66	
		<i>“Omah mau sing duwe Wara Mekar Sari saiki wis pindah ana Semarang ngetutake anak lanang Teguh Santosa kang saiki dadi Tentara. Pindahe wis ana limang tahun”</i>	36	
		<i>“Kedjaba dadi Tentara, sipat-sipat menjang kesenian warisane wong tuwane ug atumurun marang deweke. Wiwit isih ana sekolah S.M.P ngaanti tekan S.M.A wis katon montjer menjang ulah kridaning beksan. Menjang gending mumpuni kabeh. Dadi warisane saka</i>	36-37	Remen bab seni

No. Data	Nama	Pethikan Data	Kaca	Katrangan
		<i>Bapake tumurun menjang deweke kabeh. Mula ing kalangan ketentaraan deweke kapatah dadi guru gending lan beksa.....”</i>		
4.	Pak Menggung	<i>“..... pjaaaaarrrrrr.....! pak Menggung njata lagi duka jajah sinipi. Asbak kang ora salah gumletak ana duwur meja dadi sasaran dukane, diasta nganggo asta kiwa, nuli dibanting ana mester, swarane kumepjar ambjar dadi sawalang-walang petjahane tekan ngendi-endi. Pantjen wektu semono Pak Menggung lagi duka banget, ndukani putrane putri R. Adjeng widowati kang mbangkang kersane.....”</i>	7	Gampil duka
		<i>Krungu ature putra putrine mau dukane Pak Menggung saja ndadi. Astane nggrebag meja, nganti Raden Aju Menggung melu kaget. Dek mau sing dadi tiban asbak, saiki ganti vas kembang sing meger-meger tumumpang ana medja terus dibanting ana djobin. Vas ambjar, kembange morat-marit banjune lambah-lambah.</i>	8	
		<i>“.....apa djagat iki wi sepi wong lanang, ana kepenjut bae teka karo wong wajang wong, wong urakan, wong kompra. Teka kowe ora idep isin temen lan ngremehake karo wong tuwa, arep mopoki tindja menjang raiku. Apa memper anak putra tilas tumenggung kok mantune wong wajang wong sing kompra.....”</i>	8	Ningali tiyang menika saking drajatipun
		<i>“Sedjatosipun keng rama punika getun sanget panggalhipun sareng pandjenengan ladjeng saestu djengkar punika. Mangka anggenipun paring deduka kala rumijin punika namung wonten lahir kemawon, batosipun boten. Mila sareng pandjenengan djengkar, keng rama ladjeng getun sanget.inggi keduwung, ladjeng utusan dateng sinten-sinten , supados madosi pandjenengan , nanging boten pinanggih, ngantos nelasaken ragad katah sanget.....kangge nebus dosanipun keng rama bade ontjat saking Sala ngriki lan saladjengipun bade nyenyuwun dateng pangeran, mugi-mugi dosanipun dipunlebur ngaten”.</i>	41	Asih kaliyan putrinipun
		<i>Aduh gusti tibane kowe putraku dewe Widowati. Rama dewe uga wis lawas anggone nggoleki kowe nembe bisa ketemu ana kene. Duh gusti kula njuwun pangapura, Saiba bungahe ibumu mengko jen ketemu karo kowe nduk, ibumu wis kangen banget.</i>	54	
5.	A. Aju Menggung	<i>“Raden Aju Menggung ora wani menggak kersane Pak Menggung, bisane mung melu muwun, karo ngelus dada”</i>	8	Ajrih kaliyan garwanipun
		<i>“..... Djam pitu sore R.Adjeng Widowati nembe eling, bandjur nangis kanti sedih. Ibune</i>	9	Asih kaliyan

No. Data	Nama	Pethikan Data	Kaca	Katrangan
		<i>ngarih-arit ana sandinge. Wis ta nduk kowe manuta bae menjang kersane ramamu, adja wangkal kaja ngono. Karo maneh kowe kudu sing eling jen kowe tansah arep nggugu karepmu dewe, kaja ngapa rasaning isin-wiranging pandjenengane rama dene duwe mantu bae kok wong saka wajang wong, gek wonge ora genah dodok selehe, bakal ngasorake dradjating ramamu. Pangandikane kanti ngarih-arit.</i>		putrinipun
6.	Erna Nio	<i>“Erna kedjaba sulistya rupane, uga pinter njekel lan mernata bale omah, mula omahe Teguh saja katon mundak ngresepake. Kedjaba kuwi Erna pinter masak. Awit bijen nalika ana SKP Tasikmalaja deweke wis nate dadi juara masak”</i>	52	Pinter wonten ing perkawis gesang bebrayan
		<i>“Jen nudju ditinggal sing lanang tugas menjang lija panggonan, Erna mung tansah nyenyuwun ing Pangeran, muga-muga sing lanang pinaringana kaslametan, awit ngerti jen tugase kakunge abot, kanggo leladi menjang Negara lan Bangsa, Mula Erna sok mbombong sing lanang, lan tansh ngatonake ulat sumeh tembung manis”</i>	66	Bekti kaliyan garwanipun
		<i>“Teguh Santosa anggane djedjohan karo Erna Nio rumangsa begdja lan senneg, awit kedjaba Ern akuwi botjah pinter, uga klebu botjah perdoangan, aktip ing kalangan Persit. Mula bandjur dipilih dadi pengurus harian.....”</i>	59	Gadhah sipat pejuang
		<i>“Ing wektu iku atine Erna Nio bungah banget, Bungah merga sing lanang arep mangkat menjang garis depan, kanggo nggancang negara boneka “Malaysia” gaweane Inggris”</i>	66	
		<i>“Wis ora perlu aku dialem mas. Kedjaba kuwi besuk jen Endang wis dak sapih, arep dak pasrahake ibu, lan aku uga bandjur nututi pandjenengan mrana”</i>	66	
7.	Pak Ranu	<i>Ah... pantjen inggih leres. Pandjenengan den adjeng Widowati pijambak, kula boten saged klentu malih paningal kula.(Pak Ranu) Tandanipun napa pak, jen kula punika den adjeng Widowati.(Widowati) tandanipun.... tandanipun lha punika, kula boten bade klentu malih, lan boten pangling malihgeteking asta pandjenengan ingkang wonten asta tengen punika rumijin tilas kenging aritipun kula, nalika den adjeng bade njukil klapa. Leres boten den adjeng? (Pak Ranu) Woro Mekar Sari kaget. Pantjen bener getek sing ana tangane tengen mau bijen nalikane njukil klapa, arite mleset, ngenani tangane tengen, nganti dadai getek mau. Mula Wara Mekar Sari mung domblong getun.</i>	39	Titen
		<i>Aduhhh bendara kula pijambak, den aadjeng Widowati. Mangga ta sapunika lenggah rumijin dateng griya, kula kepengin mangertos dongengipun den adjeng wiwit dipun</i>	40	ngormati bendaranipun

No. Data	Nama	Pethikan Data	Kaca	Katrangan
		<i>tundung kalijan keng rama ngantos sapunika. Mangga tindak mlebet, awon-awon punika pondokipun keng bapak.</i>		
8.	Kalih serdadu Jepang	<i>“Dumadakan ana saradadu Djepang loro liwat. Saradadu Djepang mau bareng weruh Wara Mekar Sari bandjur mandeg, mripate mentjereg karo mesem-mesem sadjak duweni pamrih sedje. Wara Mekar Sari weruh tindake Djepang sing kaja ngono wedi atine, awit wis krungu kabar jen akeh saradadu Djepang sing ngganggu gawe karo para kenja-kenja, embuh kenja mau wis duwe bodjo, embuh durung. Mula kaja ngapa tambajh wedine, bareng saradadu djepang mau malah marani, karo pitakon kanthi patrap sing briga-brigi medeni”</i>	26	Remen kaliyan tiyang estri
		<i>“Ora suwe lawang katon dibukak dening Permadi. Permadi kurmat weruh tekane Djepang loro mau. Nanging bandjur didjorogake mlebu dening Djepang loro mau kanthi tindak kasar..... Kaya ngapa kagete bareng weruh saradadu loro mau lagi mbanda Permadi ana saka”</i>	29-30	Kejem
9.	Sukasdi saha Mas Ngubaeni	<i>“Bubar tjelatu ngono Permadi bandjur lunga rerikatan menjang Kampung Potrobangsang omahe Mas Ngubaeni lan Sukasdi. Bareng wis ketemu bandjur ditjritani. Wong telu mau jen perlu arep nglawan tindake Djepang mau. Jen perlu arep disirnakake pisan.”</i>	28	wantun nglawan penjajah
		<i>“Kanti tjukat trampil sekarone terus madju njerbu saradadu loro sidji sewang. Kanti ora sranta meneh saradadu loro gegere pada ditamani nganggo tjundrikan bebarengan.saradadu Djepang kaget, sakarone ambruk, gegere pada tembus tjundrik kabeh, gumlinting ora sambat. Mati kapisanan. Permadi bandjur ditulungi, bandane diutjuli”</i>	30	
10.	Babah Liem	<i>“Babah Liem sing dasare wong sing seneng royal lan tukmis, lan wis lawas nduweni nijat anggane arep ngglembuk Wara Mekar Sari mau, supaya gelem nuruti kekarepane, bandjur oleh akal. Pangirane wis ora luput, ing bengi iku Wara Mekar Sari mesti gelem nuruti kekarepane, jen di iming-imingi duwit kertas setumpuk, kaja pesinden lijane”</i>	20	Royal tukmis saha

Lampiran 4. Latar papan novel Kumandanging DWIKORA

No.	Deskripsi		Pethikan Data	Kaca	Katrangan
1.	Kamar R.Adjeng Widowati	Nalika Widowati semapat dipunbeta wonten kamaripun kaliyan abdi saha ibunipun	“R. Adjeng Widowati terus didabyang-dabyang karo Bu menggung lan abdine loro digawa menyang kamare. Bu Menggung saja seru pamuwune bareng mirsani putrane durung eling”	9	Solo
2.	Tegalredjo	Papan pondokanipun ringgit tiyang “Sunaring Budaya” nalika pentas wonten ing Solo	Widowati : Pak, pak, kula mang terake dateng Tegalredjo inggih. Tukang betjak ngulet karo mangsuli. Tukang Becak : Teng Balapan den lara. (karo tangi isih rada ajup-ajupen) Widowati : Dateng Tegalredjo Tukang Becak : O..... inggih mangga. Saking pundi niki wau den lara.	13	Solo
			“Ora suwe betjak mandeg ing sangareping omah gebjog kang wis tuwa tur peteng..... Arep totok totok wedi kuwatir gawe kagete Permadi sakantjane kang pada manggon ana omah kono, awit omah mau pantjen kanggo pondokan wajang wong “Sunaring Budaja””	14	
3.	Tjurug, Bengawan Sala	Papan anggenipun Widowati saha Permadi nalika sami pepanggihan	“Kula adhrih den adjeng, awit kula ngrumaosi dados tijang alit, gek boten gadah. Kedjawi ngaten gesang kula dereng tjekap, tijang sepuh kula kanton simbok ingkang sampun sepuh, saben dinten sadejan dateng peken. Mila kula boten wantun nuruti dateng kersa pandjenengan den adjeng. Kaja mangkono wangsulane Premadi nalika pada tetemon karo R. Adjeng Widowati ana Tjurug, pada lungguh ing klasa pasir putih, karo ngawasake wong-wong sing lagi pada praon ana Bengawan Sala. R.Adjeng mrasadjakake karepe “	11	Solo
4.	Purwosari	Papan anggenipun Widowati numpak bis badhe tindak Magelang	“Kebenere tekan Purwosari ana bis liwat. R Adjeng Widowati bandjur njetop bis.bis mandeg, nuli enggal-enggal munggah, tase ditulungi kenek bis diunggahake”	15	Solo
5.	Boton gang tiga	Griyanipun Permadi	Wonten Magelang dalemipun wonten pundi?(Widowati) Kula dereng mangertos, namung kaampungipun jen boten lepat Boton gang tiga. Lha pandjenengan saking pundi?(Kancanipun Permadi) Kula saking ngriki kemawon. Kala wingi sampun sumadosan kalijan kula, pantjen badhe wangsul dateng Magelang , endjang punika, malah sampun kangsen bade sareng (wangsulane R.Adjeng Widowati goroh).	15	Magelang

No.	Deskripsi		Pethikan Data	Kaca	Katrangan
6.	Temanggung	Griyanipun Babah Liem	“Salah sidjining goda kang mrindingake awak pinangkane saka Babah Liem djuragan tembako ing Temanggung kang nudju duwe gawe klenengan. Wara Mekar Sari diundang kapatah dadi pasindene, tekane ing Temanggung idjen dipetuk motor ”	19	Temanggung
7.	Ana ngarep omah	Nalika Widowati saweg momong Teguh santosa wonten ing ngajeng griya, wonten kalih serdadu Jepang ingkang tumeka.	“..... Wara Mekar Sari lagi ndolani Teguh Santosa ana ngarep omah. Dumadakan ana saradadu Djepang loro liwat. Saradadu Djepang mau bareng weruh Wara Mekar Sari bandjur mandeg, mripate mentjereg karo mesem-mesem sadjak duweni pamrih sedje. Wara Mekar Sari weruh tindake Djepang sing kaja ngono wedi atine, awit wis krungu kabar jen akeh saradadu Djepang sing ngganggu gawe karo para kenja-kenja, embuh kenja mau wis duwe bodjo, embuh durung ”	26	Magelang
8.	Kampung Potrobangsang	Griyanipun Ngubaeni saha Sukasdi kancanipun Permadi	“.... Bubar tjelatu ngono Permadi bandjur lunga rerikatan menjang Kampung Potrobangsang omahe Mas Ngubaeni lan Sukasdi. Bareng wis ketemu bandjur di tjritani. Wong telu bandjur pada rundingan, nijate arep nglawan tindake Djepang mau”	28	Magelang
9.	Jogja	Permadi saha Widowati pindah dhateng Yogyakarta sabibaripun proklamasi	“Wiwit Proklamasi Permadi saanak bodjone bandjur pindah menjang Ngajogja ”	32	Yogyakarta
10.	Kota Baru	Markas Kido Butai	“Esuke ganti maneh pada njerbu Markas Kido Butai ing Kota Baru kang kanggo njimpen gegeman. Jen ora kena didjaluk sarana aris, arep digempur nganti entek.....” “Korban Djepang uga akeh, mangkono uga fihak kita. Sing nemahi gugur ana 18. Sing tatu abot ana 50 luwih. Ing antarane para pemuda sing gugur mau, salah sidjine Permadi. Nanging sadurunge deweke gugur, wis bisa nguntjalake granat disik, nganti markas Kido Butai dadi kobong. Bubar kaja ngono Permadi bandjur kena sasaran mitraliur. Dadane tatu arang krandjang. Gugur pinda kusuma. ”	33-34	Yogyakarta
11.	Dalan Pemuda	Salah satunggaling papan wonten ing Semarang	“Dalan gede Bodjong (saiki Djalan Pemuda) tansah dlindir tetunggangan ora ana petode pada simpangan, ditambahi ramening bemo kang tanpa wilangan akehe, saja nambahi ramening kuta”	35	Semarang
12.	Pasar Johar	Salah satunggaling papan wonten ing Semarang	“ Stanplat bis kang dumunung ana ngarep Pasar Djohar uga saja katon mundak redjane.....”	35	Semarang
13.	Candi Baru	Salah satunggaling papan	“ Tjandi Baru sing bijen omahe mung setitik, saiki wis sasat padet,	36	Semarang

No.	Deskripsi		Pethikan Data	Kaca	Katrangan
		wonten ing Semarang	<i>kebak omah gedong sing sarwo moderen, dadi kuta sing rame”</i>		
14.	Kampung Batik Semarang	Griya enggalipun Widowati	<p><i>“Ing kampung Batik katon ana omah gebjog sidji kang tjete biru, omah mau senadjan omah lawas, nanging kegawa sing ngenggoni mau wong resikan lan bisa ngatur ing sakabehane, mula katon resik tur peni.....”</i></p> <p><i>“Omah mau sing duwe Wara Mekar Sari saiki wis pindah ana Semarang ngetutake anak lanang Teguh Santosa kang saiki dadi Tentara. Pindahe wis ana limang tahun”</i></p>	36	Semarang
15.	Bayat	Papan Pak Menggung dados juru kunci sakderengipun pindah papan	<p><i>“Dina iku uga Wara Mekar Sari karo Pak Ranu bandjur terus menjang Pesarejan Bajat. Saka Sala nunggang bis tekan Klaten. Saka Klaten nunggang andong menjang Bajat.</i></p> <p><i>Nanging sepira tjuwane Wara Mekar Sari tekan Bajat sing digoleki ora ana. Djuru kuntjine wis ganti wong lija, wiwit eong sasi kapungkur.”</i></p>	54	Solo
16.	Gedung Batu, Klenteng Sam Po Kong	Papan ndedonganipun Widowati saha Teguh Santosa kangge nyenyuwun slamet	<p><i>Widowati : Kowe gelem dak djak golek berkah</i></p> <p><i>Teguh Santosa : Gelem bu. Menjang endi?</i></p> <p><i>Widowati : Ora adoh-adoh, ana Semarang kene bae, pernahe ana kidul kulon kuta.</i></p> <p><i>Teguh Santosa : Ngendi kuwi bu?</i></p> <p><i>Widowati : Gedung Batu.</i></p> <p><i>Teguh Santosa : O apa Klenteng Sam Po Kong kae bu.</i></p>	43	Semarang
17.	Solok Sumatera Tengah	Papan pemberontakan PRRI saha papan Teguh Santosa pinanggih kaliyan Erna Nio	<i>“Waktu semono Negara lagi ngadepi pemberontakan saka PRRI ing Sumatera Tengah. Kanggo numpes pembrontakan mau negara bandjur kirim Tentara kanggo nggempur para pebrontak.....”</i>	45	Sumatera Tengah
			<i>“Nalika masukane Teguh Santosa tekan Solok, bandjurweruh salah sidjining pemberontak lagi nggered sawidjining wanita digawa mlayu, wanita mau katon kamigilan lan putjet, weruh tindake pemberontak sing sawenang-wenang kaja mangkono bandjur enggal tetulung, nijate pemberontak mau arep ditjekel urip-uripan jen bisa.....”</i>	46	

No.	Deskripsi		Pethikan Data	Kaca	Katrangan
18.	Pasarean Kadilangu	Papan Pak Menggung dados juru kunci	<p>“Mudun saka djip wong telu terus ndjujug menjang pesarejan Kadilangu.....”</p> <p>“Kaja ngapa kagete Wara Mekar Sari bareng weruh djuru kuntjine mau, sanalika Wara Mekar Sari banjur njungkemi pangkone djuru kuntji mau karo tawan-tawan nangis, andadekna kagete Teguh Santosa lan Erna, apa dene djuru kuntjine dewe”</p>	54	Semarang
19.	Griyanipun Pak Menggung	Griyanipun Pak Menggung rikala dados juru kunci wonten ing pasareyan Kadilangu	<p>Widowati : sapunika ibu wonten pundi rama?</p> <p>Pak Menggung : Ana ngomah. Jen ngono ajo pada mulih bae. Lha iki sapa nduk? (Ngendika ngono karo nudingi Teguh Santosa).</p>	56	Semarang
20.	Alun-Alun Yogyakarta	Papan nalika presiden Soekarno paring komando TRIKORA	<p>“Bareng-bareng karo lahire djabang baji mau. Presiden Panglima Tertinggi Angkatan Perang Republik Indonesia Bung Karno lagi paring Komnado TRIKORA (Tri Komando Rakjat) ana ing Alun-Alun Ngajodja, kang ditekani pirang-pirang ewu rakjat.....”</p>	59	Yogyakarta

Lampiran 5. Latar wekdal novel Kumandanging DWIKORA

No.	Deskripsi		Pethikan Data	Kaca	Katrangan
1.	Wanci pitu sore	R.Adjeng Widowati enget saking semaputipun	<p>“R. Adjeng Widowati terus didabyang-dabyang karo Bu menggung lan abdine loro digawa menyang kamare. Bu Menggung saja seru pamuwune bareng mirsani putrane durung eling”</p> <p>Genduk..... anakku tjah aju, elinga nduk, elinga..... (ngendhikanipun Bu Menggung nalika putrinipun dhereng eling saking semaputipun)</p> <p>“Djam pitu sore R.Adjeng Widowati nembe eling, bandjur nangis kanti sedih. Ibune ngarih-arit ana sandinge.”</p>	9	jaman penjajahan Belanda
2.	Wanci sekawan enjing	R.Adjeng Widowati jengkar saking griyanipun	<p>“..... Mak gregah R. Adjeng Widowati bandjur menjat, djam tangane dideleng, wis djam papat kliwat setitik, ing ngendi-endi katon sepi njenjet.</p> <p>Kanti alon-alon lakune lan njangking tase, R.Adjeng Widowati bandjur mbukak lawang alon-alon, bandjur ditutupake maneh rapet, uga alon-alon. Lakune setengah djindjit bandjur ndjudjug ing lawang butulan. Lawang dibukak alon-alon kantjinge.</p>	12	jaman penjajahan Belanda
3.	Wanci setengah nem enjing	R. Adjeng Widowati dumugi Purwosari	<p>“Kanthi ati semplah R. Adjeng Widowati bandjur njandak tase, digawa metu ndjudjug ing dalan gede. Wektu semono wis meh padang, djam setengah nem.</p> <p>Atine kuwatir jen tindake konangan lan wong tuwane bandjur nggoleki, mula kanti tjekat-tjeket anggane mlaku dirikatake. Kebeneran tekan Purwosari ana bis liwat. R. Adjeng Widowati bandjur njetop bis.Bis mandeg. Nuli enggal-enggal munggah, tase ditulungi kenek bis diunggahake”.</p>	15	jaman penjajahan Belanda
4.	Wanci setengah sewelas awan	R. Adjeng Widowati dumugi Magelang	<p>“Djam setengah sewelas nembe tekan Magelang. Mudun saka bis, bandjur nunggang betjak menjang Boton. Sarehning durung ngerti, R. Adjeng Widowati bandjur takon-takon, ora suwe ketemu, omahe gebjog tjilik”.</p>	15	jaman penjajahan Belanda
5.	Bibar satunggal minggu saking pinanggihaneipun Widowati kaliyan Permadi	Widowati kaliyan Permadi bebrayan.	<p>“Let seminggu saka saka kasebut ing dhuwur, wong loro bandjur pada menjang meng Penghulu. Perlu ngresikake awak, kanti wali hakim. Saiki R. Adjeng Widowati wis resmi dadi sisihane Permadi.”</p>	16	jaman penjajahan Belanda
6.	Let sepasar	Ibunipun Permadi tilar	Nanging kutjiwa emboke Permadi ora bisa nunggoni anake terus, amarga	17	jaman

No.	Deskripsi		Pethikan Data	Kaca	Katrangan
	sasampunipun pahargyanipun Widowati kaliyan Permadi	dunnya	<i>let sepasar saka dadine penganten Permadi karo R.Adjeng Widowati, embokne Permadi bandjur mulih menjang djaman kalanggengan, sowan menjang pangajunaning Pangeran, kanti tentrem.</i>		<i>penjajahan Belanda</i>
7.	Nalika dipuntanggap kaliyan Babah Liem	Babah Liem badhe tumindhak nistha kaliyan Wara Mekar Sari.	<i>“Salah sidjining goda kang mrindingake awak pinangkane saka Babah Liem djuragan tembako ing Temanggung kang nudju gawe klenengan. Wara Mekar Sari diundang kapatah dadi pasindene, tekane ing Temanggung idjen dipetuk motor.....”</i>	19	<i>jaman penjajahan Belanda</i>
			<i>“.....Babah Liem sing dasare wong sing seneng royal lan tukmis, lan wis lawas nduweni nijat anggane arep ngglembuk Wara Mekar Sari mau, supaya gelem nuruti kekarepane, bandjur oleh akal. Pangirane wis ora luput, ing bengi iku Wara Mekar Sari mesti gelem nuruti kekarepane, jen di iming-imingi duwit kertas setumpuk, kaja pesinden lijane.....”</i>	20	
8.	Penjajahan Jepang	Kathah Kasengsaran nalika Jepang jajah Indonesia	<i>“saja bareng Djepang perange rada kadesek dening sekutu, wewadine Djepang anggane djajah negara kita kawijak kabeh. Bangsa kita ngalami maneh pandjadjahan kang luwih sengsara, nganti akeh bangsa kita sing mung kari lunglit awake, amargo tansah diperes, dipepes, ditindes. Kesengsaraan tuwuh ing ngendi-endi.....”</i> <i>“Para kenja-kenja kita akeh sing dadi korbane hawa napsune Djepang-djepang sing daksija mau, kanti dibudjuki sing alus-alus.....”</i>	22	<i>Jaman penjajahan Jepang</i>
9.	Nalika wayah dalu	Kalih serdadu Jepang badhe tumindak nistha kaliyan Widowati	<i>“Ora suwe bandjur katon ana reegemenging wewajangan loro meneh pada teka mrono. Wewajangan loro mau ora lija saradadu Djepang loro sing dek mau awan teka”</i>	27	<i>Jaman penjajahan Jepang</i>
10.	14 Agustus 1945	pulo Hirosima wonten ing Nagri Jepang dibom kaliyan sekutu	<i>“Tanggal 14 Agustus 1945 Djepang kapeksa pasrah bongkokan karo sekutu, bareng pulo Hirosima ditibani bom atoom, Rakjat Indonesia kang tansah ngigit-igit bandjur pada tjantjut taliwanda, saijeg saeka kapti, pada genti njerbu Djepang kanti gegaman bambu runtjing”</i>	30	<i>Jaman penjajahan Jepang</i>
11.	17 Agustus 1945	Proklamasi kamardikaning Indonesia	<i>“Telung tahun setengah riwajate Djepang entek anggane ndjadjah Indonesia. Tanggal 17 Agustus 1945 kasusul dina keramat Proklamasi Kemerdekaan negara kita kang dipimpin dening Bung Karno lan Bung Hatta, liwat tjorong radio sandenging Nusantara.....”</i>	31	<i>Orde Lama</i>
12.	26 September 1945,	Jepang mangsulaken kakuasaaning	<i>“Tanggal 26 September 1945 kekuasaan Pemerintah daerah Jogjakarta wis bali ditjekl dening kita. Sakehing penduduk bangsa Indonesia bandjur</i>	33	<i>Orde Lama</i>

No.	Deskripsi		Pethikan Data	Kaca	Katrangan
		Ngayogyakarta kaliyan Bangsa Indonesia	<i>diwadjibake masang gendera tjilik Sang Merah Putih, ana dadane. Omah-omah kaantor-kantor kabeh pada masang gendera Abang Putih.”</i>		
13.	5 Oktober 1945	Tumndhak Permadi saha rakyat Indonesia ingkang mudunaken gendhera Hinomaru dipungantos dening gendera Merah Putih	<i>“Nalika semana tanggal 5 Oktober 1945, maewu-maewu nomnoman wis pada siap kabeh kanti pekik Merdeka kang ora ana pedote..... Permadi lan ana pemuda lima lijane terus bisa munggah menjang pajon nurunake gendera Hinomaru, diganti dening gendera kita Sang Merah Putih. Djepang mung mlongo, ora wani tumindak apa-apa.”</i>	33	Orde Lama
14.	6 Oktober 1945	Tilaripun Permadi minangka kusumaning bangsa nalika nggempur Markas Kido Butai wonten ing Kota Baru	<i>“Esuke bandjur ganti meneh pada njerbu Markas Kido Butai ing Kota Baru kang kanggo njimpen gegaman.....” “..... Nanging sadurunge deweke gugur, wis bisa nguntjalake granat disik, nganti markas Kido Butai dadi kobong. Bubar kaja ngono Permadi bandjur kena sasaran mitraliur. Dadane tatu arang krandjang. Gugur pinda kusuma”</i>		
15.	Tanggal 19 Desember 1961	Presiden Soekarno paring komando kangge sukarelawan TRIKORA kangge ngrebut malih Irian Barat saking Kolonialisme Belanda.	<i>“Bareng-bareng karo laihire djabang baji mau. Presiden Panglima Tertinggi Angkatan Perang Republik Indonesia Bung Karno lagi paring Komando TRIKORA (Tri Komando Rakjat) ana ing alun-alun Ngadjogja, kang ditekani pirang-pirang ewu rakjat, nganti alun-alun kebak padet..... Komando mau kanggo ngrebut baline Irian Barat saka tangane Landa Kolonialisme, kang tindake angkara murka. Wektu iku tanggal 19 Desember 1961.</i>	60	Orde Lama
16.	3 Mei 1964	Presiden Soekarno paring Komando kangge sukarelawan DWIKORA	<i>“Presiden Panglima Tertinggi Angkatan Perang Republik Indonesia Bung Karno lagi paring Komando nalika tanggal 3 Mei 1964, marang 21 Sukarelawan kang wis siap sijaga. Kang sawajah-wajah wis sumadija dikirimake menjang medan djurit, kanggo ngganjang negara boneka “Malaysia”.....”</i>	63	Orde Lama

Lampiran 6. Latar sosial novel Kumandanging DWIKORA

No.	Deskripsi Latar	Kutipan Data	Kaca	Katragan
1.	Rikala rumiyin, golongan priyayi menawi badhe bebrayan kedahipun kaliyan ingkang golongan priyayi ugi.	“.....apa djagat iki wi sepi wong lanang, ana kepentjut bae teka karo wong wajang wong, wong urakan, wong kompra. Teka kowe ora idep isin temen lan ngremehake karo wong tuwa, arep mopoki tindja menjang raiku. Apa memper anak putra tilas tumenggung kok mantune wong wajang wong sing kompra..... ”	8	Status sosial
2.	Masyarakat taksihi remen hiburan ringgit tiyang	“Prija sing dadi woding atine mau Permadi, anggota kumpulan wajang wong “Sunaring Budaja” kang lagi kebener main ana Sala wis setengah sasi kliwat...”	10	Budaya Jawi
3.	Permadi ajrih menawi badhe sesandhingan kaliyan Widowati amargi status sosialipun ingkang benten.	“ Kula adhrih den adjeng, awit kula ngrumaosi dados tijang alit, gek boten gadah. Kedjawi ngaten gesang kula dereng tjekap, tijang sepuh kula kanton simbok ingkang sampun sepuh, saben dinten sadejan dateng peken. Mila kula boten wantun nuruti dateng kersa pandjenengan den adjeng”	11	Status Sosial
4.	Sasampunipun bebrayan kaliyan Permadi Widowati nilaraken kapriyayanipun lajeng nyambut damel dados waranggana ingkang kagolong pedamelan ingkang asor.	Kasenian Waranggana iku klebu asor lho dik (ngendhikanipun Permadi nalika pacelathon kaliyan Widowati)	16	Status sosial
5.	Widowati dados waranggana	“Saja mundak tresnane Permadi karo Widowati, bareng Widowati ndjaluk diadjar kesenian tembang, awit Widowati kepengin dadi seniwati waranggana ”	17	Budaya Jawi
6.	Permadi dados dhalang, guru beksa saha nyepeng kumpulan Beksa Budaya wonten ing Magelang	“Permadi bandjur metu anggone dadi wajang wong. Lan saiki bandjur dadi dalang wajang kulit. Kedjaba dadi dalang uga dadi guru beksa, kapatah njekel kumpulan Beksa Budaja sing nembe madeg ing Kuta magelang. Pantjen Permadi mumpuni banget ing kasenian beksa, gending lan seniswara, sasat kabeh ketjakup”	18	Budaya Jawi
7.	Masyarakat taksihi remen hiburan klenengan	“salah sidjining goda kang mrindingake awak pinangkane saka Babah Liem djuragan ing Temanggung kang nudju duwe gawe klenengan ”	19	Budaya Jawi
8.	Pak Menggung nilaraken kapriyayanipun lajeng mundhut damel dados juru kunci ingkang kagolong pedamelan ingkang asor.	Asor banget. Anggone ngasta dadi apa pak? (Widowati) Dados..... djuru kuntji (Pak Ranu) Krunu wangsulana kaja ngono Wara Mekar Sari kaget karo nutupi raine. Apa ora ana pegawejan lija dene rama teka bandjur ngasta kaja ngono kuwi (Widowati)	41	Status sosial
9.	Rakyat Indonesia sareng-sareng sami nyerbu markas-markas Jepang	Tanggal 14 Agustus 1945 Djepang kapeksa pasrah bongkokan karo sekutu, bareng pulo Hirosima ditibani bom atoom, Rakjat Indonesia kang tansah ngigit-igit bandjur pada tjantjut taliwanda, saijeg saeka kapti, pada genti njerbu Djepang kanti gegaman	30-31	Patriotisme

No.	Deskripsi Latar	Kutipan Data	Kaca	Katragan
		<i>bambu runtjing. Semangat pahlawan Matahar terbit lebur brantakan dening semangat banteng Indonesiasing ketaton. Markas-markas Djepang diserbu, akeh Djepang pada diganjang dening gerilja kita.</i>		
10.	Rakyat Indonesia kathah nindakaken pemberontakan kaliyan Jepang amargi tumindhakipun Jepang ingkang sampun sawenang-wenang.	<i>“ Tindake Djepang karo Bangsa Indonesia saja dak sija-sija sawenang-wenang. Mula ing ngendi-endi bandjur tuwuh pemberontakan-pemberontakan. Akeh Djepang sing dadi mangsane golok lan bambu runtjing. Rakjat wis muntab kanepsone. kasusul maneh pemeberontakan Peta kang dipimpin dening Suprijadi nggempur Djepang. Getihe wong Djepang bandjir tekan ngendi-endi.....”</i>	30	Patriotisme
11.	Rakya Indonesia kanthi semangat ngrebut kakuasaanipun Jepang	<i>“Semangat revolusi makantar-kantar ing djiwane para muda, buruh, tani, kabeh pada saijeg saeka kapti ngrebut kekuasaan Djepang. Kabeh kantor-kantor lan perusahaan kang ana tangane Djepang pada direbut wani”</i>	33	Patriotisme
12.	Teguh Santosa sanajan Tentara ananging remen sanget kaliyan kasenian Jawi	<i>“Kedjaba dadi Tentara, sipat-sipat menjang kesenian warisane wong tuwane ug atumurun marang deweke. Wiwit isih ana sekolah S.M.P ngaanti tekan S.M.A wis katon montjer menjang ulah kridaning beksan. Menjang gending mumpuni kabeh”</i>	36-37	Budaya Jawi
13.	Taksih ingkang kathah remen hiburan klenengan	<i>“Anggone kelingan mau, margo dek seminggu sing kapungkur mentas diundang menjang Sala, nramekake klenengan ana Dalem Kratonan.”</i>	38	Budaya Jawi
14.	Kathah rakyat Indonesia ingkang ikhlas dados sukarelawan kangge mbela tanah air.	<i>“Presiden Panglima Tertinggi Angkatan Perang Republik Indonesia Bung Karno lagi paring Komando nalika tanggal 3 Mei 1964, marang 21 Sukarelawan kang wis siap sijaga. Kang sawajah-wajah wis sumadija dikirimake menjang medan djurit, kanggo ngganjang negara boneka “Malaysia”.....”</i>	63	Patriotisme
15.	Tiyang ingkang gadhah status sosial ingkang inggil menika wonten gelaripun ing ngajeng nama	<i>R. Adjeng Widowati, R. Adju Menggung, Pak menggung, Bendara R.M. Trenggono, R. Tumenggung Sindupradja.</i>	-	Status Sosial

Lampiran 7. Tandha Ingkang Awujud Ikon

No. Data	Deskripsi	Pethikan Data	Topologis	Diagramatis	Metafora	Kaca
1.	Indonesia dipunjajah dening Belanda	<i>Bangsa kita ngalami maneh pandjadjahan kang luwih sengsara, nganti akeh bangsa kita sing mung kari lunglit awake, amargo tansah diperes, dipepes, ditindes. Kesengsaraan tuwuh ing ngendi-endi.....”</i>		√		22
2.	Pak Menggung sampun katinggal duka sanget katingal saking socanipun ingkang mancereng saha pasuryanipun ingkang sampun boten sekeca.	<i>“Pak Menggung rawise kang sekepel gedene tansah kumitir ngadeg. Mripate mantjereng mandeng putra putrine tanpa kedep. Pasurjane abang ngatjirah.”</i>			√	7
3.	Sasampunipun dipunjajah kaliyan Belanda, Indoneisa gantos dipunjajah kaliyan Jepang.	<i>“saja bareng Djepang perange rada kadesek dening sekutu, wewadine Djepang anggone djajah negara kita kawijak kabeh. Bangsa kita ngalami maneh pandjadjahan kang luwih sengsara, nganti akeh bangsa kita sing mung kari lunglit awake, amargo tansah diperes, dipepes, ditindes. Kesengsaraan tuwuh ing ngendi-endi.....”</i>		√		22
4.	Sasampunipun 3,5 taun dipunjajah kaliyan Jepang, Indonesia mardika	<i>“Telung tahun setengah riwayat Djepang entek anggone ndjadjah Indonesia. Tanggal 17 Agustus 1945 kasusul dina keramat Proklamasi Kemerdekaan negara kita kang dipimpin dening Bung Karno lan Bung Hatta, liwat tjorong radio sandenging Nusantara.....”</i>		√		33
5.	Abdinipun Pak Menggung namung saged mlirik kiwo tengen nalika bendaranipun Widowati saweg dipunseneni kaliyan ramanipun	<i>“Abdine loro sing wiwt dek mau mung mata walangen lungguh ndepok ana podjokan ora wani obah, bareng weruh bendarane tiba semaput, nembe gelem mlajoni karo sambat....”</i>			√	9
6.	Sasampunipun mardika Indonesia dipunpimpin dening Ir.soekarno saha Bung Hatta kanthi nama jaman Orde Lama	<i>“Telung tahun setengah riwayat Djepang entek anggone ndjadjah Indonesia. Tanggal 17 Agustus 1945 kasusul dina keramat Proklamasi Kemerdekaan negara kita kang dipimpin dening Bung Karno lan Bung Hatta, liwat tjorong radio sandenging Nusantara.....”</i>		√		33
7.	R. Adjeng Widowati menika	<i>“..... gek mangka R.Adjeng Widowati isih darahing</i>			√	11

No. Data	Deskripsi	Pethikan Data	Topologis	Diagramatis	Metafora	Kaca
	minangka taksih katurunan darah biru.	<i>ngaluhur rembesing kusuma."</i>				
8.	Dalemipun permadi ingkang alit saha tembokipun ngginakaken gebyok.	<i>"Djam setengah sewelas nembe tekan Magelang. Mudun saka bis, bandjur nunggang betjak menjang Boton. Sarehning durung ngerti, R. Adjeng Widowati bandjur takon-takon, ora suwe ketemu, omahe gebjog tjilik".</i>	√			15
9.	Pemberontakan PRRI nalika Indonesia sampun mardika.	<i>"Waktu semono Negara lagi ngadepi pemberontakan saka PRRI ing Sumatera Tengah. Kanggo numpes pembrontakan mau negara bandjur kirim Tentara kanggo nggempur para pebrontak....."</i>		√		45
10.	Sorak para tamu sanget rame saben-saben Widowati rampung anggenipun nyinden	<i>"Nanging senadjan kaja ngono, ing pasamuwan wis katon gajeng, saben-saben wis bubar olehe njinden, surake para tamu ambata rubuh,"</i>			√	20
11.	Semangat kaprajuritan saha kumpulan-kumpulan ingkang ancasipun kangge mbela Nagri kathah tuwuh wonten ing pundi-pundi kadosta tuwuhipun jamur ingkang kathah.	<i>"...ing ngendi-endi semangat kapradjuritan lan kumpulan-kumpulan pada pating drejul kaja djamur metune."</i>			√	22
12.	Ngantos tigang sasi Permadi dados pengangguran.	<i>"Nganti meh telung sasi Permadi kapeksa dadi pandji klantung"</i>			√	23-24
13.	nalika kalih serdadu jepang dipuntamani ngangge cundrik kaliyan Mas Ngubaeni saha Sukasdi. Permadi saweg dipunbanda wonten ing Saka	<i>Gambar nalika kalih serdadu jepang dipuntamani ngangge cundrik kaliyan Mas Ngubaeni saha Sukasdi. Permadi saweg dipunbanda wonten ing Saka</i>	√			29
14.	Rakyat Indonesia sami bersatu kangge nyerbu Jepang	<i>"Rakjat Indonesia kang tansah nggigit igit bandjur pada tjantjut taliwanda, saijeg saeka kapti pada njerbu Djepang.."</i>			√	30
15.	Permadi gugur dados pahlawan nalika nyerbu markas Kido Butai. Guguripun permadi kadosta sekar	<i>"..... Nanging sadurunge deweke gugur, wis bisa nguntjalake granat disik, nganti markas Kido Butai dadi kobong. Bubar kaja ngono Permadi bandjur kena sasaran</i>			√	34

No. Data	Deskripsi	Pethikan Data	Topologis	Diagramatis	Metafora	Kaca
	ingkang arum.	<i>mitraliur. Dadane tatu arang krandjang. Gugur pinda kusuma.</i>				
16.	Andharanipun Kutha semarang, 15 tahun sasakmpunipun guguripun permadi. Sampun kathah sanget ingkang owah	<p>“Kuta Semarang sing dadi pundjering kuta Djawa Tengah lan uga dadi kuta pelabuhan saja mundak rame. Gedung-gedung Pamarentah akeh sing anjar.....”</p> <p>“Dalam Gede Bodjong (saiki djalan Pemuda) tansah ddlidir tetunggangan ora ana pedote.....”</p> <p>“Stanplat bis kang dumunung ana ngarep pasar Djohat uga saja katon mundak redjane...”</p> <p>“Alun-alun gede kuta semarang wis ora rupa alun-alun maneh....”</p>	√			35
17.	Andharan Kahananipun griya Wara Mekar	“Ing kampung Batik katon ana omah gebjog sidji kang tjete biru, omah mau senadjan omah lawas, nanging kegawa sing ngenggoni mau wong resikan lan bisa ngatur ing sakabehane, mula katon resik tur peni.....”	√			36
18.	Andharan ciri fisikipun paraga Teguh Santosa	<i>Teguh Santosa saiki wis dadi djaka sing degus. Awake kukuh santosa dedege duwur. Blengah-blengah kaja R. Ontoseno. Pantjen awake sarwa sembada. Alise kang ketel ireng nelakake jen wantering pikir. Kendel, wani tanggung jawab. Mripate bening mencorong, irung mbangir ketambahan brengose kang njlirit alus, nambahi gagahe.</i>	√		√	36
19.	Presiden Soekarno ngirim pasukan TRIKORA kangge ngrebut Irian Barat ingkang taksih dipunjajah dening Kolonialisme Belanda	<p>“Bareng-bareng karo lahire djabang baji mau. Presiden Panglima Tertinggi Angkatan Perang Republik Indonesia Bung Karno lagi paring Komnado TRIKORA (Tri Komando Rakjat).....”</p> <p><i>Komando mau kanggo ngrebut baline Irian Barat saka tangane Landa Kolonialisme, kang tindake angkara murka. Waktu iku tanggal 19 Desember 1961.</i></p>		√		60
20.	Presiden Soekarno ngirim pasukan DWIKORA kangge Aksi pengganyangan Malaysia, ingkang boten remen kaliyan madegipun	<i>“Presiden Panglima Tertinggi Angkatan Perang Republik Indonesia Bung Karno lagi paring Komando nalika tanggal 3 Mei 1964, marang 21 Sukarelawan kang wis siap sijaga. Kang sawajah-wajah wis sumadija dikirimake menjang</i>		√		63

No. Data	Deskripsi	Pethikan Data	Topologis	Diagramatis	Metafora	Kaca
	nagari Indonesia.	<i>medan djurit, kanggo ngganjang negara boneka "Malaysia"....."</i>				
21.	erna nio saweg dipunpambiyanti kaliyan Teguh Santosa saking pembrontak PRRI	<i>Gambar nalika erna nio saweg dipunpambiyanti kaliyan Teguh Santosa saking pembrontak PRRI</i>	√			47
22.	Andharan ciri fisikipun paraga Erna Nio	<i>"ja tembe saiki Teguh Santosa sing atine kaja wadja banjur ketaman ing rasa kang nembe dialami. Mripate tansah ton-tonen marang wewajangane Erna Nio bae. Mripate sing bening, alise sing djlirit nanggal sepisan, irunge sing ngrungih lantjip, latine sing tjilik tipis abang maja-maja tansah gawe brangtaning atine. Kasulistiane njata tanpo ana tjatjade. Kaimbuhan dedeg piadege kang sedeng, pawakane sing tjilik, bangkekane sing nawon kemit, pakulitane sing putih resik, rambute sing dipotong tjendak. Kabeh tansah dadi lam-lamaning djiwane"</i>	√			50-51
23.	Widowati pinanggih malih kaliyan ramanipun ingkang sakmenika dados juru kunci	<i>Gambar nalika Widowati sungkem kaliyan ramanipun ingkang sakmenika dados juru kunci</i>	√			55

Lampiran 8. Tandha Ingkang Awujud Indeks

No. Data	Deskripsi	Pethikan Data	Kaca	Katrangan
1.	R. Widowati boten purun nglampahi kersanipun Pak Menggung jejodhohan kaliyan Bendara R.M. Trenggono. Piyambakipun langkung milih priya ingkang dipun tresnani inggih menika Permadi. Kaputusanipun Widowati ndadosaken Pak Menggung duka sanget.	<i>“..... pjaaaaarrrrrr.....! pak Menggung njata lagi duka jajah sinipi. Asbak kang ora salah gumletak ana duwur meja dadi sasaran dukane, diasta nganggo asta kiwa, nuli dibanting ana mester, swarane kumepjar ambjar dadi sawalang-walang petjahane tekan ngendi-endi. Pantjen wektu semono Pak Menggung lagi duka banget, ndukani putrane putri R. Adjeng widowati kang mbangkang kersane.....”</i>	7	Tumindak ingkang andadosaken duka
2.	Permadi tambah anggenipun Sih katresnanipun nalika ningali Widowati nilaraken gelar radhenipun lan saged gesang kanthi sederhana.	<i>“Malah saiki widowati wis dudu radan adjeng maneh, sandang penganggone wis lumrah, sarwa prasadja, mangkono uga uripe ja kaja salumrahing uripe wong lumrah. Permadi weruh owah-owahan kaja mangkono saja kundak asihe. Sih katresnan saja kandel banget, awit rumangsa uripe ketiban pulung, ketiban wahju”</i>	17	Tumindak ingkang andadosaken raos katresnan
3.	Widowati boten kersa nglampahi kersanipun Babah Liem kangge tindhak nistha saknajan Babah Liem sampun ngiming-ngimingi Widowati kalih arta ingkang kathah.	<i>Aku ora sudi nglakoni Bah Liem. Kowe adja njamah karo aku. Aku dudu bangsaning wong sing gelem laku tindak nista. Lan aku adja dipadakke kaja pesinden lija-lijane sing gelem nuruti krenteging hawa napsumu. Aku ora sudi nglakoni. Bok duwitmu kabeh ditumplek ana medja kene, aku tetep ora gelem nuruti kekarepaning atimu. Butuhku iki aku arep mulih awit tugasku wis rampung.</i>	20	Tumindak ingkang andadosaken raos katresnan
4.	Tumindakipun Djepang ingkang sansaya sewenang-wenang kaliyan Bangsa Indonesia andhadhosaken rakyat menika duka saengga mbrontak.	<i>“Tindake Djepang karo Bangsa Indonesia saja dak sija sawenang-wenang. Mula ing ngendi-endi bandjur tuwuh pembrontakan-pembrontakan. Akeh Djepang sing dadi mangsene golok lan bamabu runtjing. Rakjat wis muntab kanepsone”</i>	30	Tumindak ingkang andadosaken duka
5.	Nalika jaman saweg susah Widowati pambiyantu Permadi kangge nyekapi kabutuhan. Tumindhak mekaten andhadhosaken rasa sih katresnanipun Permadi sansaya tambah	<i>Weruh tindake sing lanang kaja ngono mau Wara Mekar sari welas banget, bandjur melu tjawe-tjawe, rekane dodolan laatengan ana ngarep omah sinambi momong Teguh Santosa. Nanging wusanane barange entek ora oleh duwit. Merga diutangi ora dibajar. Permadi saja sedih atine.</i>	24	Tumindak ingkang andadosaken katresnan
6.	Permadi ndherek BKR ingkang kadadosan saking pejuang-pejuang peta, Seinendan, Seinen Kurensyo, Keibondan,	<i>“Wiwit Proklamasi Permadi saanak bodjone bandjur pindah menjang Ngajogja. Malah bandjur melu B.K.R kang dumadi saka pedjoang-pedjoang Peta, Seinendan, Seinen Kurensyo, Keibondan,</i>	32	Tumindhak ingkang andadosaken raos

No. Data	Deskripsi	Pethikan Data	Kaca	Katrangan
	Keibodan, Heiho, Barisan Pelopor TRM lan Kaibodan, Heiho, Barisan pelopor sanesipun.	<i>Neiho, barisan Berani Mati, Barisan Pelopor TRM lan Keibodan, Heiho, Barisan pelopor lija-lijane maneh, kang antjas tudjuane kanggo ndjaga katentreman lan keslametane rakjat."</i>		patriotisme
7.	Permadi ndherek nyerbu Markas Kido Butai ing Kota baru ingkang dadosaken sedanipun Permadi	<i>"Korbane Djepang uga akeh, mangkono uga fihak kita. Sing nemahi gugur ana 18. Sing tatu abot ana 50 luwih. Ing antarane para pemuda sing gugur mau, salah sidjine Permadi. Nanging sadurunge deweke gugur, wis bisa nguntjalake granat disik, nganti markas Kido Butai dadi kobong. Bubar kaja ngono Permadi bandjur kena sasaran mitraliur. Dadane tatu arang krandjang. Gugur pinda kusuma.</i>	34	Tumindhak ingkang andadosaken raos patriotisme
8.	Tegu Santosa putranipun Permadi saha Widowati dhadhos Tentara	<i>"Omah mau sing duwe Wara Mekar Sari saiki wis pindah ana Semarang ngetutake anak lanang Teguh Santosa kang saiki dadi Tentara. Pindahe wis ana limang tahun"</i>	36	Tumindhak ingkang andadosaken raos patriotisme
9.	R. Adjeng Widowati lajeng jengkar saking griyanipun andhadhosaken dukanipun rama saha ibu.	<i>"Sedjatosipun keng rama punika getun sanget panggalhipun sareng pandjenengan ladjeng saestu djengkar punika. Mangka anggenipun paring deduka kala rumijin punika namung wonten lahir kemawon, batosipun boten. Mila sareng pandjenengan djengkar, keng rama ladjeng getun sanget.inggi keduwung, ladjeng utusan dateng sinten-sinten , supados madosi pandjenengan , nanging boten pinanggih, ngantos nelasaken ragad katah sanget.....kangge nebus dosanipun keng rama bade ontjat saking Sala ngriki lan saladjengipun bade nyenyuwun dateng pangeran, mugi-mugi dosanipun dipunlebur ngaten".</i>	41	Tumindak ingkang andadosaken duka
10.	Teguh santosa dikirim wonten Sumatera Tengah kangge numpes pembrontakan PRRI	<i>"Waktu semono Negara lagi ngadepi pemberontakan saka PRRI ing Sumatera Tengah. Kanggo numpes pembrontakan mau. Negara bandjur kirim Tentara kanggo nggempur para pemberontak mau kang tindakane kedjem banget, sawenang-wenang...."</i>	45	Tumindhak ingkang andadosaken raos patriotisme
11.	Sikap saha prawakan Erna Nio andamel Teguh Santosa tresna kaliyan Erna.	<i>"ja wiwit Teguh Santosa mau ketemu karo Erna Nio, atine rumangsa kagiwang karo prawan pranakan mau. Solah bawane tansah gawe senenging ati."</i>	50	Tumindak ingkang andadosaken raos katresnan
12.	Pak Menggung bungah sanget nalika pinanggih malih kaliyan putrinipun	<i>Aduhhh... Gusti, tibane kowe putraku dewe Widowati, Rama dewe uga wis lawas anggone nggoleki kowe, nembe bisa ketemu ana kene.</i>	54	Tumindak ingkang andadosaken raos

No. Data	Deskripsi	Pethikan Data	Kaca	Katrangan
	Widowati.	<i>Duh..... Gusti kula njuwun pangapura. Saiba bungahe ibumu mengko jen ketemu karo kowe nduk, ibumu wis kangen banget.</i>		katresnan
13.	Teguh Santosa dados relawan TRIKORA (Tri Komando Rakyat) wonten ing Ambon, kangge ngrebut Irian Barat saking Kolonialisme Belanda.	<i>“Mundak dina kandutane Erna Nio sajak mundak gede. Lan bareng wis titi mangsane, bandjur nglairake metu wadon. Nanging emane Teguh Santosa ora bisa nunggoni, awit ing wektu semono deweke lagi ngajahi tugas menjang Ambon, kanggo persiapan ngrebut baline Irian Barat kang isih dikukuhi dening kolonialisme Landa.....”</i>	59	Tumindak ingkang andadosaken raos patriotisme
14.	Sedanipun Rama saha Ibunipun Widowati andamel sedhipun Widowati.	<i>“nanging durung nganti lawas anggane kumpul, keng ramane Wara Mekar Sari bandjur gerah dadakan, dadi lan sedane. Durung ilang kasedihane Wara Mekar Sari, bandjur kesusul maneh sedane ibune nututi sing kakung. Wara Mekar Sari tambah sedihe.</i>	59	Tumindak ingkang andadosaken raos katresnan
15.	Tegu Santosa dados relawan DWIKORA (Dwi Komando Rakyat) kangge ngganyang negara boneka “Malaysia”	<i>“Ing wektu iku atine Erna Nio bungah banget. Bungah merga sing lanang arep mangkat menjang garis depan, kanggo ngganjang negara boneka “Malaysia” gaweane Inggris....”</i>	66	Tumindhak ingkang andadosaken raos patriotisme
16.	Rasa bungahipun Erna Nio saha Widowati amargi Teguh Santosa dado relawan DWIKORA.	<i>“Ing wektu iku atine Erna Nio bungah banget. Bungah merga sing lanang arep mangkat menjang garis depan, kanggo ngganjang negara boneka “Malaysia” gaweane Inggris....”</i>	66	Tumindhak ingkang andadosaken raos patriotisme
17.	Gegayuhanipun Erna Nio dados sukarelawan ugi nenggo ngantos putrinipun saged dipunsapih.	<i>Erna : Wis ora perlu aku dialem mas, Kedjaba kuwi besuk jen Endang wis dak sapi, arep dak pasrahke ibu, lan aku uga bandjur nututi pandjenengan mrana. Teguh : dadi kowe wis mantep temenan ta dadi sukarelawan. Erna : Uwis mas. Tjoba pirsanana. Wong selagine garwane para mantri-mantri kita, wong sing duwu, pada dadi sukaarelawati, teka aku arep enak-enak.</i>	66-67	Tumindhak ingkang andadosaken raos patriotisme

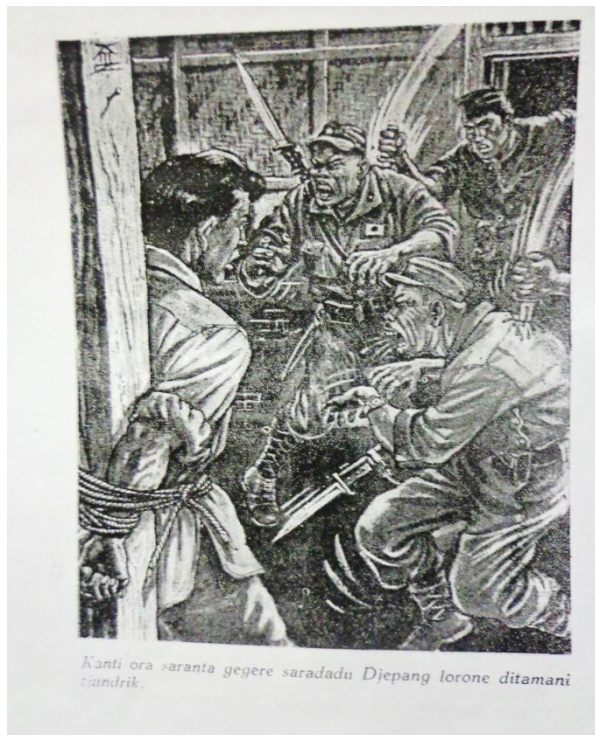
Lampiran 9. Tandha Inggang Awujud Simbol

No. Data	Deskripsi	Pethikan Data	Kaca	katrangan
1.	Dipuntingali saking namanipun paraga Pak Menggung kagolong priyayi. Menggung menika nama sesebutan kangge pejabat	“.....apa djagat iki wi sepi wong lanang, ana kepentjut bae teka karo wong wajang wong, wong urakan, wong kompra. Teka kowe ora idep isin temen lan ngremehake karo wong tuwa, arep mopoki tindja menjang raiku. Apa memper anak putra tilas tumenggung kok mantune wong wajang wong sing kompra.....”	8	Gelar minangka pratandha <i>Status sosial</i>
2	Dipuntingali saking namanipun paraga Pak Menggung kagolong priyayi. Menggung menika nama sesebutan kangge pejabat	Wis ta nduk kowe manuta bae menjang kersane ramamu, adja wangkal kaja ngono. Karo maneh kowe kudu sing eling jen kowe tansah arep nggugu karepmu dewe, kaja ngapa rasaning isin-wiranging pandjenengane rama dene duwe mantu bae kok wong saka wajang wong, gek wonge ora genah dodok selehe, bakal ngasorake dradjating ramamu . Pangandikane kanti ngarih-arih.	9	Gelar minangka pratandha <i>Status sosial</i>
3.	Panyebutan Bendera saha gelar Radhen Mas, Radhen ugi dados titikan bilih paraga menika katurunanipun priyayi utawi gadhah derajad ingkang inggil	“..... ora gelem tak omah-omahke karo Bendara R.M. Trenggono, putrane kang mas R. Tumenggung . ”	8	Gelar minangka pratandha <i>Status sosial</i>
4.	Gelar Radhen Ayu saha R.Adjeng ingkang dipunginakaken paraga ugi dados titikan menawi paraga menika kagolong priyayi utawi gadhah <i>status sosial</i> ingkang inggil.	“..... gek mangka R.Adjeng Widowati isih darahing ngaluhur rembesing kusuma.”	11	Gelar minangka pratandha <i>Status sosial</i>
5.	Jaman Penjajahan Jepang menika dipunwastani jaman ingkang kathah <i>Kesengsaraan</i> saha <i>Kekejaman</i>	“saja bareng Djepang perange rada kadesek dening sekutu, wewadine Djepang anggone djajah negara kita kawijak kabeh. Bangsa kita ngalami maneh pandjadjahan kang luwih sengsara, nganti akeh bangsa kita sing mung kari lunglit awake, amargo tansah diperes, dipepes, ditindes. Kesengsaraan tuwuh ing ngendi-endi. Katok bagor mangan bonggol wit gedang, mangan bekitjot diandjuran andjurake dening Djepang lan ora kurang-kurang para nom-noman kita kang pada didadekake romusa.”	22	<i>Kekejaman Jepang</i>

No. Data	Deskripsi	Pethikan Data	Kaca	katrangan
6.	Rikala jaman penjajahan jepang kathah tiyang estri ingkang dados papan hawa nepsunipun Jepang.	<i>“Para kenja-kenja kita akeh sing dadi korbane hawa napsune Djepang-djepang sing daksija mau, kanti dibudjuki sing alus-alus. Djarene arep dididik kawruh-kawruh, sarana dikirim menjang ngendi-endi, nanging tibane kabeh mung perlu kanggo nuruti hawa napsune Djepang-Djepang mau.”</i>	23	Kekejaman Jepang
7.	Kathah romusa saha pelajar ingkang dipunpateni dening Jepang.	<i>“Djepang saja ngiwut, sing dadi sasran para romusa akeh sing mati saka tindake Djepang. Para Peladjar akeh sing ditjurigai, ditjekel, disiksa lan dipateni....”</i>	30	Kekejaman Jepang
8.	Semangat Rakyat Indonesia kangge numpes Penjajahan Jepang sanajan gegamanipun namung bambu runcing.	<i>“Rakjat Indonesia kang tansah ngigit-igit bandjur pada tjantjut taliwanda, saijeg saeka kapti, pada genti njerbu Djepang kanti gegaman bambu runtjing. Semangat pahlawan Matahari Terbit lebur berantakan dening semangat banteng Indonesia sing ketaton. Markas-markas Djepang diserbu, akeh Djepang pada diganjang dening gerilya kita.”</i>	31	keberanian, perjuangan saha kesucian para pahlawan.
9.	Kanthi semangat para muda Indonesia nyerbu markas Kido Butai wonten ing Kuta Baru	<i>“Kanti semangat sing makantar-kantar, para pemuda bandjur wiiwt njerbu. Bedil, mrijem, mitraliur, bazoka muni bebarengan, nganti kabeh pada kentekan mimis. Wusanane bareng esuk, Djepang bandjur masang gendera putih”</i>	34	keberanian, perjuangan saha kesucian para pahlawan.
10.	Tentara Indonesia numpes para pembrontak ingkang ngganggu katrintimanipun Indonesia.	<i>“Wektu semono Negara lagi ngadepi pembrontakan saka PRRI ing sumatera Tengah. Kanggo numpes pemberontak mau Negara bandjur kirim Tentara kanggo nggempur para pembrontak mau kang tindake kedjem banget, sawenang-wenang.....”</i>	45	keberanian, perjuangan saha kesucian para pahlawan.
11.	Semangat Rakyat Indonesia kangge mempertahankan kemerdekaan Indonesia nalika kasus Irian Barat.	<i>“Wektu semono lagi udan gede, suprandene rakjat sing tresna karo Bung Karno tetep teguh ngadeg ana ing tengahing alun-alun kanti klebes ora dipikir, awit rakjat kabeh wis ora sabar maneh nganti-ati tekan Komando maau kanggo ngrebut baline Irian Barat.</i>	60	keberanian, perjuangan saha kesucian para pahlawan.
12.	Katah para rakyat Indonesia ingkang dados sukarelawan kangge nggayang Nagari boneka Malaysia ingkang badhe ngalang-alangi adhegipun nagri Indonesia.	<i>“Presiden Panglima Tertinggi Angkatan Perang Republik Indonesia Bung Karno bandjur paring komando nalika tanggal 3 Mei 1964, marang 21 juta sukarelawan kang wis siap sijaga. Kang sawajah-wajah wis sumadja dikirimake menjang medan djurit, kanggo ngganjang negara boneka “Malaysia”...”</i>	63	keberanian, perjuangan saha kesucian para pahlawan.

Lampiran 10

Gambar. 1

Gambar. 2

Gambar. 3

